

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za povijest

Matea Kolar

**Razvoj turizma u
međuratnom Zagrebu**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: dr. sc. Goran Hutinec

ZAGREB, 2018.

Sadržaj:

1. UVOD

- a. Razvoj turizma u Hrvatskoj i u Zagrebu do međuratnog razdoblja

2. ZAGREB U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

- a. Politička situacija
- b. Socijalne i ekonomske prilike
- c. Razvoj kulture i građanski život

3. PREDUVJETI ZA RAZVOJ ZAGREBAČKOG TURIZMA

- a. Građevinska djelatnost
- b. Stvaranje turističke infrastrukture

4. DJELATNOST ODSJEKA ZA TURIZAM

- a. Pravilnici i zakoni
- b. Turistička propaganda
- c. Subvencioniranje i pomaganje kulturno-umjetničkih društava i sportskih saveza

5. TURISTIČKI SADRŽAJI

- a. Zagrebački zbor
- b. Tjedan kulture
- c. Seljačka smotra

6. TURISTI U ZAGREBU

- a. Turistički vodič zagrebačkog gradonačelnika
- b. Organizirana turistička putovanja

7. ZAGREPČANI KAO TURISTI

8. ZAKLJUČAK

9. IZVORI I LITERATURA

10. SAŽETAK I KLJUČNE RIJEČI

11. SUMMARY AND KEY WORDS

1. UVOD

Zagreb je grad smješten na južnim obroncima Medvednice, uz rijeku Savu, i kao takav oduvijek je bio križište putova i spona između Zapada i Istoka. U razdoblju između dva svjetska rata, grad Zagreb izrastao je u kulturno, gospodarsko i trgovačko središte tadašnje države, te je strancima postajao sve zanimljiviji. Dok je nekoć bio samo usputna stanica, u međuratnom je razdoblju postao odredište mnogih turističkih putovanja. Posjećivali su ga Austrijanci, Nijemci, Mađari, Talijani, Čehoslovaci, Englezi, ali i Francuzi, Amerikanci i brojni drugi. U jednoj od prvih definicija (1905), turizam se opisivao kao pojava modernog doba koja je izazvana sve većom potrebom za odmorom, promjenom klime i uživanjem u ljepoti novih krajolika. Danas je u većini zemalja prihvaćena definicija turizma Svjetske turističke organizacije (UNWTO, 1999) prema kojoj „turizam uključuje sve aktivnosti proizašle iz putovanja i boravka osoba izvan njihove uobičajene sredine ne dulje od jedne godine radi odmora, poslovnog putovanja i drugih razloga nevezanih uz aktivnosti za koje bi primili ikakvu naknadu u mjestu koje posjećuju“.¹ Prema tome, turist je svaka osoba koja provede najmanje 24 sata (ali ne dulje od jedne godine) izvan mjesta svojeg stalnog boravka, a njegovo putovanje mora biti dobrovoljno i poduzeto radi odmora, rekreacije, razonode, obiteljskih, zdravstvenih, poslovnih, profesionalno-stručnih i sličnih razloga.²

U hrvatskoj literaturi o turizmu se najviše pisalo iz ekonomske perspektive, a historiografski radovi uglavnom su vezani uz samo jedan aspekt turizma i turističkog razvoja – npr. željeznicu između Zagreba i Samobora (Samoborčec), početke zrakoplovstva, izložbe Zagrebačkog zbora, itd. No, postoji i nekoliko preglednih radova razvoja hrvatskog turizma od kojih se ističu „Povijest hrvatskog turizma“, „Tempus fugit: povijest turizma u Zagrebu“ i „Hrvatske putničke agencije 1923-2003“, koje je napisao hrvatski ekonomist Boris Vukonić zajedno sa suradnicima. Upravo navedena literatura služila mi je kao najveći oslonac u ovom radu. Koristila sam i spoznaje Zvonimira Milčeca koje je zabilježio u svojim brojnim knjigama o Zagrebu, zatim „Zagreb, arhitektonski atlas“ Dragana Damajanovića, knjigu Gorana Arčabića „Zagrebački zbor kao poveznica hrvatskog i europskog gospodarstva (1922.-1940.)“, rad Dubravke Čengić, „Gradsko poglavarstvo Zagreb, 1850-1945“ i drugu relevantnu literaturu. Od arhivske građe koristila sam fond Gradskog poglavarstva „Odsjek za kulturna pitanja i turizam“ iz Državnog arhiva u Zagrebu, a od ostalih izvora knjigu Stjepana Srkulja „Zagreb u prošlosti i sadašnjosti“, „Zagreb i okolica, kašiput za strance i urodjenike“

¹ *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 11., 110.

² Isto.

Adolfa Hudovskog, knjižicu Branimira Bratanića „O smotrama hrvatske seljačke kulture“ te časopis *Novosti*.

U ovom radu prikazat će se razvoj zagrebačkog turizma u međuratnom razdoblju i uz pomoć arhivske građe i literature bit će sagledana onodobna kultura putovanja, odnosno neki njezini aspekti. Budući da se radi o širokom interdisciplinarnom području koje obuhvaća razne kulturne prakse vezane uz fenomene putovanja i mobilnosti, u radu sam se najviše dotaknula kulturnih tradicija, simboličkih praksi i socio-ekonomskih aspekata onodobnih putovanja.³ Također je obrađena prometna povezanost hrvatskog prostora i Zagreba sa širom regijom i ostatkom Europe. Cilj diplomskog rada bio je otkriti na koje je načine Odsjek za turizam, nakon što je osnovan 1937. godine, poticao razvoj turizma, propagirao Zagreb u inozemstvu i pokušavao od njega stvoriti atraktivno turističko odredište. Osim toga, u radu se saznaje iz kojih je država dolazilo najviše turista, koji je bio motiv njihovih dolazaka i što je bio predmet njihovih interesa, odnosno što su u Zagrebu željeli doživjeti, saznati ili vidjeti. Također, u posljednjem je poglavlju opisana kultura putovanja Zagrepčana.

Metodološku osnovu rada čini kombinacija deskripcije i analize izvora te njihova interpretacija, što najviše dolazi do izražaja u poglavljima koja se bave djelatnošću Odsjeka za turizam i turistima u Zagrebu.

a. Razvoj turizma u Hrvatskoj i u Zagrebu do međuratnog razdoblja

Početke kulture putovanja možemo pronaći još u antičkom razdoblju kada su ljudi putovali da bi npr. posjetili olimpijske igre u staroj Grčkoj ili uživali u blagodatima rimskih termi. U srednjem vijeku vjernici su u sklopu hodočašća putovali u udaljene krajeve ili su kretali u istraživačka putovanja, a tijekom europskog romantizma mnogi slikari, književnici i avanturisti kretali su na putovanja Europom u edukativne svrhe. Jedan od takvih oblika putovanja bio je tzv. *Grand Tour*, edukativno putovanje koje su do sredine 19. stoljeća provodili pripadnici povlaštenih klasa, a posebno engleski plemići.⁴ Tako je Lord Byron, engleski plemić, pjesnik i političar, 1809. godine krenuo na put po Portugalu, Španjolskoj, Grčkoj i Bliskom istoku, a u Englesku se vratio dvije godine kasnije. Međutim, nijedno od

³ Dean Duda, *Kultura putovanja: uvod u književnu iterologiju*. (Zagreb: Naklada Ljevak, 2012), 19., 23. – Klementina Batina, „Postmoderni putnik: prilog razumijevanju suvremene kulture putovanja“, *Stud. ethno. Croat.*, br. 24 (2012), 61.-63.

⁴ Klementina Batina, „Postmoderni putnik: prilog razumijevanju suvremene kulture putovanja“, *Stud. ethno. Croat.*, br. 24 (2012), 65.-66.

navedenih putovanja većina teoretičara turizma ne smatra turističkima u pravom smislu te riječi. Naime, turizam kao pojava sastoji se od mnogih faktora (pokretačkih, receptivnih i posredničkih), koji se javljaju u pojedinim povijesnim razdobljima, ali kao cjelina počeli su djelovati tek od sredine 19. stoljeća.⁵ Također, mnogi autori koji se bave pitanjima turizma prihvatili su da se početkom modernog svjetskog turizma može smatrati događaj koji upućuje na masovnost. Prvi takav događaj, odnosno prvo organizirano putovanje isplanirao je i proveo Thomas Cook 5. srpnja 1841. od Leicestera do Middlesbrougha u Velikoj Britaniji.⁶ Sva putovanja prije tog datuma smatraju se predfazom ili počecima turizma, a nakon tog datuma modernim turizmom.⁷

Prvo organizirano putovanje na hrvatskim prostorima organiziralo je parabrodsko društvo „Austrijski Lloyd“, sa sjedištem u Trstu, koje je uvelo izletničku liniju jednom tjedno između Trsta i Rijeke. Godine 1845. uveli su još jednu izletničku liniju, ovog puta između Rijeke i Senja. Osim toga, tiskali su turistički vodič Pule i Poreča što je dokaz da je već tada postojao velik broj posjetitelja u tim gradovima.⁸ Počela su se osnivati turistička društva (1868. „Higijeničko društvo“ na Hvaru, između 1849. i 1866. „Društvo za poljepšavanje Krka“), a 1844. otvorio se prvi hotel u Opatiji „Villa Angiolina“, koja predstavlja početak hotelijerstva na hrvatskom prostoru.⁹ Idući značajni događaj zbio se 1854. kada je u Dubrovniku otvoreno prvo uređeno svratište, odnosno gostionica koja je nudila i smještaj.¹⁰ U Zagrebu je 1856. donesen „Statut gostionskog i kavanarskog društva“ koje je bilo jedno od prvih strukovnih društava koje se bavilo ugostiteljstvom. Događaji koji zaista upućuju na masovnost u hrvatskom turizmu odnose se na izgradnje novih smještajnih objekata. Godine 1861. na Plitvičkim jezerima, koja su već tada bila atraktivna lokacija, izgradila se prva turistička kuća („Carska kuća“) s 15 postelja, a u Krapinskim Toplicama izgradio se hotel s čak 128 soba. Navedeni događaji dokaz su organizirane brige za goste, čime su u budućnosti privukli još veći broj posjetitelja.¹¹ U Samoboru je sredinom 19. stoljeća bilo već toliko posjetitelja da su 1851. uveli tiskane prijavnice za registraciju stranih putnika. Za zagrebačku povijest turizma značajna je 1853. godina kada je, zbog sve većeg interesa stranaca, u Beču tiskana prva karta Zagreba i okolice. Sljedeći značajan datum je 29. travanj 1863. kada su zagrebački poduzetnici, braća Mihajlović, izveli prvo organizirano putovanje koje je krenulo s hrvatskog

⁵ Boris Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma* (Zagreb: Prometej, 2005), 15.

⁶ Isto, 44.

⁷ Isto, 17.-18.

⁸ Isto, 44.

⁹ Isto, 44.-45.

¹⁰ Isto, 45.

¹¹ Isto, 46.

tla. Oni su preko oglasa u zagrebačkim novinama *Pozor* pozivali čitatelje da im se pridruže na putovanju u Graz i Beč, a to predstavlja još jednu novost – početak suradnje tiskanih medija i turizma.¹² Tijekom druge polovice 19. stoljeća u mnogim dijelovima Hrvatske već su postojali „osnovni uvjeti za dolazak posjetitelja – barem minimalne prometne veze i smještajni objekti. No, još su dva važna dijela mozaika nedostajala: organizacija, prije svega na razini određenog turističkog mjesta, i informacije, koje bi se u zemljama gdje su se već učvrstili motivi turističkih putovanja mogle pretočiti u razloge dolazaka upravo u naše krajeve.“¹³ Ipak, mnogi su putnici, iako samo u prolazu, pisali o hrvatskim prostorima – opisivali su narodne običaje, prirodne ljepote, gospodarske i političke prilike, prometne veze – i na taj su način popularizirali dolazak u ove krajeve.¹⁴ Sve veći broj posjetitelja na obali i u unutrašnjosti, kao i ubrzani razvoj turističke infrastrukture (otvaranje hotela, svratišta, kavana itd.), potaknulo je osnivanje različitih institucija i službi koje su brinule o posjetiteljima i njihovom boravku, a na koje se vrlo brzo naviknulo i lokalno stanovništvo (prijevoz konjskim omnibusima od kolodvora do hotela, fijakeri i sl.). Turizam se tada, zbog općih političkih prilika, razvijao na lokalnoj razini, a najbolje je to uspijevalo mjestima na jadranskoj obali – Brijunima, Opatiji, Crikvenici, Novom Vinodolskom, Malom Lošinju, Rabu, Braču, Hvaru, Dubrovniku itd. Mnoga od tih mjesta profilirala su se kao klimatska lječilišta, a pošto je zdravstveni turizam bio izrazito popularan u onodobnoj Europi, privlačila su velik broj posjetitelja. U kontinentalnim predjelima najposjećenije su bile toplice,¹⁵ a odmah nakon njih Zagreb. U slavonskim mjestima također dolazi do razvoja turizma što dokazuju „Društva za poljepšavanje mjesta i okolice“ osnovana u Virovitici, Slatini i Orahovici.¹⁶ Mjesta u unutrašnjosti najviše su posjećivali domaći turisti, dok su na obali znatno brojniji bili turisti iz inozemstva (najviše je bilo Austrijanaca i Talijana).¹⁷

Najveći problem za sve turiste koji su posjećivali hrvatske krajeve u drugoj polovici 19. stoljeća predstavljala je politička razjedinjenost hrvatskog prostora koja je uzrokovala prometnu nepovezanost i izoliranost od ostatka Europe. Naime, većina hrvatskog prostora nalazila se unutar granica Austro-Ugarske i bila je razdijeljena na austrijski i ugarski dio, a o političkim i gospodarskim prilikama u Beču, odnosno Budimpešti, ovisila je izgradnja prometne infrastrukture i povezivanje hrvatskih prostora s ta dva grada i ostatkom Europe.

¹² Isto, 48.-49.

¹³ Isto, 50.

¹⁴ Isto, 50.

¹⁵ Godine 1897. u toplicama u Lipiku evidentirano je 2024 posjetitelja, u Varaždinskim Toplicama 933, u Topuskom 758 i u Krapinskim Toplicama 444.

¹⁶ Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 76.

¹⁷ Isto, 86.

Nakon željezničkog povezivanja Istre s Bečom i Trstom, a kasnije i uvođenja željeznice do Siska i Zagreba, hrvatski krajevi konačno su bili povezani s Europom. Uvođenje željezničke mreže omogućilo je organiziranje putovanja za veći broj putnika, a hrvatska mjesta su to dobro iskoristila. Na primjer, u Zagreb je krajem 19. stoljeća dolazilo toliko posjetitelja iz zemlje i inozemstva da je 1892. tiskan prvi turistički vodič, „Kažiput za urodjenike i strance“ Adolfa Hudovskog, koji je kasnije izdan i na njemačkom jeziku. U Gorskom kotaru već se tada javila ideja da su zimski sportovi idealan način za poticanje razvoja turizma u tim krajevima. Godine 1913. održan je prvi skijaški tečaj u Mrkoplju, što se smatra početkom organiziranog skijanja u Hrvatskoj i početkom turizma u Gorskom kotaru.¹⁸ Na obali se intenzivno razvijala nova turistička infrastruktura – morska kupališta i sunčališta. Među prvima su bila ona u Novom Vinodolskom, na Lošinju, u Zadru, Crikvenici i Kraljevici.¹⁹ Međutim, porast broja posjetitelja i razvoj turističke infrastrukture prekinuo je Prvi svjetski rat čije su posljedice stagnirale razvoj turizma. Nakon što je 1918. rat završio, stanovništvo se suočavalo s bolestima i nestašicom hrane, a prometna infrastruktura i dalje je bila prilično oskudna i nekvalitetna te nije mogla „pružiti ozbiljniju potporu razvoju turizma u hrvatskim krajevima“.²⁰ Međutim, 1920-e godine donijele su ekonomsku stabilizaciju koja je neposredno utjecala i na širenje prometne mreže, kako željezničke, tako i cestovne. Ubrzo nakon završetka Prvog svjetskog rata, država je prepoznala potencijalnu gospodarsku dobit od turizma pa turizam postaje značajan dio ukupne državne gospodarske strukture, čime se bitno poboljšava državna turistička organizacija.²¹

U Zagrebu se početak turističkih aktivnosti može vidjeti još u 17. stoljeću. Sajmišta, koja imaju dugu tradiciju u Zagrebu, oduvijek su privlačila putnike, a između 1636. i 1641. otvorila su se prva kavotočja, odnosno šatori na zapadnoj strani sajmišta pokraj Manduševa. Zatim je polovicom 18. stoljeća kavanar Leopold Dun iz Graza uvezao šećer, čokoladu, holandski čaj i druge proizvode kako bi udovoljio potražnji svojih gostiju. To je ujedno prvi pisani dokaz o postojanju kavana u Zagrebu. Krajem 18. stoljeća Jacobus Leiber otvorio je *Theater Kaffeehaus* u palači u Demetrovoj ulici u kojoj je uređena i dvorana za kazališne predstave. Taj se događaj smatra početkom suvremene ugostiteljske djelatnosti.²² Međutim, teoretičari turizma slažu se da se o fenomenu turizma može govoriti tek kada zbog putovanja i

¹⁸ Isto, 102.

¹⁹ Isto, 72.

²⁰ Isto, 32.

²¹ Isto, 126.

²² Boris Vukunić, *Tempus fugit: povijest turizma u Zagrebu* (Zagreb: AGM, 1994), 15-16.

boravka posjetitelja dolazi do određenih promjena u prostoru koji posjećuju.²³ Iako je već u 18. stoljeću postojalo nekoliko kavana, gostionica i svratišta, u Zagrebu su se intenzivne promjene počele događati od početka 19. stoljeća nadalje. Godine 1840. otvorio se prvi veliki hotel – Pruckner, otvarala su se nova svratišta (Lovački rog, K Caru Austrijanskomu, Ugarskoj kruni) i kavane (Kazališna kavana i restauracija preko puta kazališne zgrade na Markovom trgu, Velika kavana na uglu današnjeg Trga bana Josipa Jelačića i Gajeve ulice itd.).²⁴ Zahvaljujući izgradnji Karolinske i Jozefinske ceste tijekom 18. stoljeća, Zagreb je postao prepoznatljivo trgovačko središte.²⁵ Proširile su se trgovačke, obrtničke, ugostiteljske i druge usluge koje su utjecale na daljnji razvoj grada, a prerastajući u političko i kulturno središte hrvatskih krajeva, Zagreb je počeo privlačiti sve veći broj putnika.

U sljedeća dva poglavlja bit će opisane prilike u kojima se razvijao zagrebački turizam u međuratnom razdoblju, a u ostalima će se nastojati objasniti na koji su način državne institucije poticale i pomagale razvoj turizma, tko su bili ljudi koji su dolazili u Zagreb, koji su bili motivi njihovih dolazaka i što ih je u Zagrebu najviše privlačilo.

2. ZAGREB U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Južnoslavenski narodi koji su živjeli unutar granica Austro-Ugarske dugo su težili stvaranju vlastite države, a 1918. godine za to im se napokon pružila prilika. Uslijed vojnih neuspjeha, neriješenih nacionalnih pitanja, nezadovoljstva državnim uređenjem i brojnih drugih problema koje stara carevina nije mogla riješiti, propast Austro-Ugarske postajala je sve izglednija. Konačno je Hrvatski sabor 29. listopada 1918. donio odluku o prekidu svih državno-pravnih veza s Austrijom i Ugarskom.²⁶ Ubrzo nakon toga, sva područja bivše Austro-Ugarske na kojima su živjeli Južni Slaveni stupila su u novu državnu zajednicu koja se zvala Država Slovenaca, Hrvata i Srba i čije je središte bilo u Zagrebu. Novostvorena država bila je nepriznata od strane svjetskih sila i kao jedino rješenje da se odupru talijanskim i njemačkim aspiracijama i riješe tešku situaciju unutar zemlje,²⁷ nametalo se ujedinjenje s

²³ Isto, 15.

²⁴ Isto, 25., 33.

²⁵ Isto, 18.

²⁶ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije*, 2. izd. (Zagreb: Naklada P.I.P, 2003), 50.

²⁷ Državu SHS mučile su posljedice tek okončanog rata: pljačke i neredi zelenog kadra i raznih vojski koje su se povlačile preko njezinog teritorija, siromaštvo stanovništva i epidemija španjolske gripe koja se nezaustavljivo širila zbog manjka liječnika.

Kraljevinom Srbijom.²⁸ Iako se načelno većina političara slagala s ujedinjenjem, među njima se vodila žestoka rasprava treba li se ujedinjenje temeljiti na federalnom konceptu s utvrđivanjem prethodnih uvjeta ujedinjenja ili se ujedinjenje treba provesti što hitnije i bez postavljanja uvjeta. Unatoč upozorenju Stjepana Radića („Ne srljajte kao guske u maglu“), prevladale su unitarističke i centralističke ideje pa je Središnji odbor Narodnog vijeća izglasao da se organizacija buduće države prepusti ustavotvornoj skupštini, a da do tada srpski prijestolonasljednik Aleksandar bude vladar.²⁹ Ujedinjenje Države SHS s Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom proglašeno je 1. prosinca 1918. godine. Početkom 1919. Aleksandar je u objavljenom manifestu najavio ustavno-parlamentarnu vladavinu, slobodne izbore za ustavotvornu skupštinu, opće pravo glasa, utvrđivanje državnih granica u skladu s etničkim, rješavanje agrarnog pitanja i pomoć ratnim invalidima.³⁰ Ubrzo je vlada zaista pokrenula agrarnu reformu ukidajući pritom preostale kmetske i kolonatske odnose.³¹ Ipak, Kraljevina Jugoslavija ostala je pretežito agrarna zemlja u kojoj su seljaci činili čak 80% stanovništva.³² Nisu prevladavali jedino u Sloveniji i u nekim dijelovima Hrvatske. U industriji su se isticale sjeverna Hrvatska koja je bila vodeća u preradi metala, proizvodnji električne energije, kemijskoj, drvnoj i kožarskoj industriji, zatim Slovenija koja se isticala u tekstilnoj industriji, industriji papira i metalurgiji, te Vojvodina koja je bila vodeća u prehrambenoj industriji.³³ Ipak, cjelokupna industrija u novoj državi bila je izrazito slabo razvijena. Prevladavale su lake industrije (najviše prehrambena i poljoprivredna) i sitni obrti, a radne je snage bilo jako malo.³⁴ Unatoč obećanju da će uspostaviti ustavno-parlamentarnu vlast, Aleksandar je, provodeći centralizaciju, bez ustava vladao gotovo dvije godine.³⁵ Tijekom malo više od dva desetljeća postojanja, Kraljevinu Jugoslaviju obilježile su nepovoljne političke situacije, zategnuti nacionalni odnosi i teške socijalne suprotnosti. Ipak, to razdoblje bilo je obilježeno i bogatim kulturnim i društvenim zbivanjima, a Zagreb je u toj državi postao vrlo jako središte s istaknutom industrijskom, financijskom, poduzetničkom, trgovačkom i kulturnom ulogom.

²⁸ Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.-2008.* (Zagreb: Europapress holding: Novi Liber, 2008.), 20., 25.-28.

²⁹ Isto, 26.

³⁰ Isto, 33.

³¹ Isto.

³² Matković, 137.

³³ Matković, 143.

³⁴ Isto.

³⁵ Goldstein, 58.

a. Politička situacija

Prema popisu stanovništva iz 1911. godine Zagreb je dosegao 80.000 stanovnika, no u usporedbi s drugim gradovima Austro-Ugarske i dalje se radilo o prilično malenom gradu na periferiji stare monarhije. U novoj državi, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb je, nakon Beograda, postao najveći grad u zemlji i snažan gospodarski i kulturni centar čitave države. Već 1918. godine u Zagrebu je živjelo 100.000 stanovnika. Godine 1931. taj se broj popeo na 185.581, a procjenjuje se da je 1941. Zagreb brojao oko 260.000 stanovnika.³⁶ Iz popisa stanovništva 1931. godine vidljivo je da je većina pripadala radničkom sloju (najviše ih je bilo u industriji i obrtu), a ostatak stanovništva uglavnom su činili javni i privatni službenici kojih je najviše bilo u trgovačko-prometnim i novčarskim poduzećima.³⁷ Od sredine 1920-ih, odnosno nakon sređivanja monetarnih prilika³⁸ i stabilizacije jugoslavenskog dinara, u Zagrebu je uslijedio uspon ekonomskih aktivnosti. Sve snažnije sajamske izložbe, koje su tada bile u punom zamahu, dokaz su ekonomskog razvoja, ali i razvoja grada općenito. Napredak je bio prekinut svjetskom privrednom krizom koja je pogodila i Kraljevinu Jugoslaviju. Uslijedila su jača uplitanja države u privredna kretanja, kao i pokušaji da se središte financijskog života prebaci u Beograd, administrativni centar države. Međutim, nakon krize nastavljen je razvoj tvorničkih poduzeća, kako domaćeg, tako i stranog kapitala.³⁹

Zagreb je u čitavom međuratnom razdoblju bio glavna protuteža Beogradu koji je donošenjem Vidovdanskog ustava 28. lipnja 1921. godine, pravno nametnuo centralističko uređenje države.⁴⁰ Tim se ustavom pokušao učiniti kompromis što se tiče pitanja nacionalnog sastava pa je određeno da je Kraljevina nacionalno unitarna država s nacionalnim posebnostima. Također je određeno da se radi o ustavnoj, parlamentarnoj monarhiji s centralističkim unutarnjim uređenjem.⁴¹ Nakon donošenja, Vidovdanski je ustav postao glavni politički problem u državi jer je gotovo svaki aspekt ustava prilagođen tako da pogoduje izvršnoj vlasti u Beogradu.⁴² Najistaknutija stranka u borbi protiv centralizma i nacionalne neravnopravnosti bila je Hrvatska republikanska seljačka stranka na čijem je čelu bio Stjepan Radić. Nakon što je 1928. godine na njega, Pavla Radića, Đuru Basarićeka, Ivana Pernara i

³⁶ Ivan Kampuš i Igor Karaman, *Tisućljetni Zagreb: od davnih naselja do suvremenog velegrada* (Zagreb: Školska knjiga, 1975), 187.

³⁷ Isto.

³⁸ U novoj državi prvo je trebalo ujednačiti novac jer su na njenom teritoriju u opticaju bili srpski dinar, austrijska kruna, crnogorski perper i bugarski lev.

³⁹ Kampuš i Karaman, 188.

⁴⁰ Goldstein, 56.-60.

⁴¹ Matković, 96.

⁴² Goldstein, 58.

Ivana Grandu izvršen atentat u Narodnoj skupštini, i nakon što je kralj Aleksandar uveo diktaturu, započela je borba svih zabranjenih stranaka za ponovno uspostavljanje parlamentarizma, ali i za preuređenje države.⁴³ Godine 1931. Aleksandar je odlučio objaviti novi ustav (Oktroirani ustav), ali njime je otvoreni apsolutizam samo bio zamijenjen prikrivenim, a stanje u državi ostalo je isto. Zbog velikog nezadovoljstva, u Zagrebu je u studenom 1932. održan sastanak hrvatske opozicije čiji su zaključci izneseni u rezoluciji pod nazivom „Zagrebačke punktacije“. U njoj su iznijeli da bi narodni suverenitet trebao biti nosioc političke vlasti, da srbijanska hegemonija djeluje destruktivno na cjelokupan život u državi i da je preuređenje države nužno. Taj je tekst hrvatska opozicija objavila i u inozemstvu, a svojim su djelovanjem potaknuli i ostale stranke da izraze nezadovoljstvo i da naglase zajednički zahtjev – ponovnu uspostavu parlamentarizma.⁴⁴

Od samog početka diktature, režim je represijom gušio svaki vid protivljenja svojoj vlasti. U prve dvije godine na meti su uglavnom bili samo komunisti, a od 1931. svi politički protivnici. Te je godine u centru Zagreba štapom izudaran i ubijen istaknuti književnik, povjesničar i član HSP-a, Milan Šufflay. Godine 1932. policija je na brutalan način ugušila studentske demonstracije. Iste je godine napadnut pisac i odvjetnik Mile Budak. Nakon izdavanja Punktacija, vođa HSS-a, Vladko Maček, ponovno je završio u zatvoru, gdje je proveo skoro dvije godine. Godine 1933. ubijen je potpredsjednik HSS-a Josip Predavec.⁴⁵ Kao odgovor na represivnost režima i nasilno gušenje nacionalnih sloboda, javile su se ekstremne nacionalističke reakcije i organizacije, čije je djelovanje dovelo do atentata na kralja Aleksandra u Marseilleu 1934. godine.⁴⁶ Nakon kraljeve smrti, odlučeno je da će do punoljetnosti njegovog sina Petra državom vladati namjesništvo s knezom Pavlom na čelu.⁴⁷

Doba namjesništva (1935.-1939.) bilo je obilježeno promjenama u unutarnjoj politici, odnosno ublažavanjem diktatorskog režima. Prvi pokazatelji promjena bili su puštanje Vladka Mačeka na slobodu i raspisivanje prijevremenih skupštinskih izbora. Na izborima je pobijedila vladina lista no knez Pavle je odlučio mandat za sastavljanje vlade dati radikalnu Milanu Stojadinoviću u čiju su vladu ušli i Anton Korošec i Mehmed Spaho pa je tako uskoro oformljena Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ ili Jereza).⁴⁸ Njihov se program i dalje temeljio na Oktroiranom ustavu, odnosno na unitarno-centralističkoj koncepciji, ali u duhu

⁴³ Isto, 87.

⁴⁴ Isto, 140.-141.

⁴⁵ Isto, 139.

⁴⁶ Matković, 184.

⁴⁷ Isto, 185.

⁴⁸ Isto, 187.

ublažavanja diktatorskog režima, Stojadinović je izjavio da će nova vlada nastojati riješiti hrvatsko pitanje.⁴⁹ Prema temeljnoj odredbi ustava i dalje se radilo o nacionalno unitarnoj državi, a priznanjem postojanja hrvatskog pitanja izazvala se kontradikcija jer se zapravo priznalo da država u stvarnosti ipak nije unitaristička. Rješavanje hrvatskog pitanja bilo je potrebno najviše iz taktičkih razloga, a budući da su Stojadinovićevi pregovori s Mačekom bili neuspješni (Stojadinović mu je nudio ulazak u vladu, ali Maček je odbio tražeći da se ukine Oktroirani ustav) i da se Stojadinović u vanjskoj politici sve više povezivao s Njemačkom i Italijom pritom napuštajući Francusku i Veliku Britaniju, knez Pavle odlučio je ponovno održati prijevremene izbore.⁵⁰ Na tim je izborima vladina lista opet osvojila većinu, ali su izborni rezultati pokazali da u odnosu na prošle izbore imaju 6% manje glasača, dok lista opozicije s Mačekom na čelu, ima 6% glasača više.⁵¹ Zbog svih navedenih razloga, knez Pavle odlučio je na čelo nove vlade postaviti Dragišu Cvetkovića koji je bio skloniji postizanju sporazuma s Hrvatima.⁵²

U kolovozu 1939. godine, nakon višemjesečnih pregovora, oformljena je vlada Cvetković-Maček te je na snagu stupila „Uredba o Banovini Hrvatskoj“.⁵³ Određen je teritorij Banovine Hrvatske, njene nadležnosti i organizacija. Tom Uredbom Banovina Hrvatska zapravo je postala autonomna federalna jedinica unutar centralistički uređene monarhije, čime su se narušavala načela centralizma i nacionalnog unitarizma.⁵⁴ Uspostava Banovine Hrvatske kod mnogih je izazvala žestok otpor. Primjerice, Demokratska stranka Ljube Davidovića zamjerala je Mačeku jer je rješavanje hrvatskog pitanja izdvojio iz općeg preuređenja države. Srpski kulturni klub smatrao je da su sporazumom ugroženi interesi srpskog naroda i tražio je da se Srbima koji su živjeli na teritoriju Banovine Hrvatske da mogućnost biranja hoće li ostati u Hrvatskoj ili će se priključiti novoj srpskoj jedinici koju bi tek trebalo osnovati. Sporazum je naišao na protivnike i među Hrvatima: dio Hrvatske seljačke stranke smatrao je da je Hrvatska dobila premalo, Ustaše su Mačeku zamjerali što je Hrvatsku ostavio u okviru Jugoslavije i tako izdao Nezavisnu Državu Hrvatsku, a Komunistička partija Jugoslavije zamjerala im je što su se ograničili na rješavanje samo hrvatskog pitanja i smatrali su da zapravo samo žele zaštititi zajedničke interese hrvatske i srpske buržoazije.⁵⁵ Od samog

⁴⁹ Isto, 188.-189.

⁵⁰ Isto, 189., 200.-201.

⁵¹ Vladina lista je na izborima 1935. godine osvojila 60% glasova, a 1938. godine pala je na 54%. Opozicijska lista je s 38% osvojenih glasova 1935. godine, narasla na 44% glasova 1938.

⁵² Matković, 201.

⁵³ Isto, 205.

⁵⁴ Isto, 209.

⁵⁵ Isto, 209.-214.

početka Kraljevina Jugoslavija bila je prožeta sličnim problemima, odnosno dubokim političkim i nacionalnim tenzijama, a kako se bližio početak rata, tenzije su bile sve izraženije. Takvi nepovoljni politički odnosi utjecali su na sve sfere jugoslavenkog društva, a najviše na kulturne, ekonomske i socijalne prilike.

b. Socijalne i ekonomske prilike

Nakon Prvog svjetskog rata velik broj ljudi s područja Kraljevine SHS stradao je od zaraznih bolesti poput tifusa, tuberkuloze i španjolske gripe. Teška socijalna i gospodarska situacija, kao i neprosvijećenost većine stanovništva i slaba prehrana, pogodovale su širenju bolesti i nastanku epidemija. Prioritet tadašnje zdravstvene politike bila je kontrola zaraznih bolesti i suzbijanje epidemija, no postojale su velike teškoće u njevoj provedbi jer je država prostorno bila ogromna i svako se područje razlikovalo po gospodarskoj razvijenosti, socijalnom položaju i organizaciji zdravstvene službe.⁵⁶ Međutim, zahvaljujući djelovanju Ministarstva narodnog zdravlja, odnosno najviše zahvaljujući Andriji Štamparu, zdravstvena se situacija postupno popravljala u čitavoj državi.⁵⁷ Nakon prvih poslijeratnih godina u kojima se Zagreb mučio s posljedicama rata, život u gradu počeo se vraćati u normalu i Zagreb je doživio pravi procvat. Dok je u vrijeme Austro-Ugarske bio zanemareni periferni grad, nakon rata dobio je sasvim novo značenje kao organizacijsko, financijsko, poduzetničko i važno prometno središte nove države. Veliki demografski porast, kao i ubrzana urbanizacija grada i okolice, poticali su aktivnost građevinskih, ali i drugih industrija. Razvoj industrije pratilo je i povećanje zaposlenosti. Dok je 1910. bilo zaposleno 43.871 stanovnika (od ukupno 80.000), godine 1931. taj se broj popeo na 109.406 (od ukupno 185.581). Do 1931. godine u Zagrebu je bilo oko 200 novčarskih i sličnih društava, a Prva hrvatska štedionica postala je najveći kreditor industrije.⁵⁸ Osim toga, pokazatelj velikog gospodarskog napretka bile su i izložbe koje su se od 1920-ih sve češće održavale.⁵⁹ Na njima su kao izlagači prisustvovali i strane države poput Njemačke, Francuske i Italije. Zagreb je tijekom tih godina doživljavao pravi procvat u gotovo svakoj sferi gradskog života. Međutim, nakon blagostanja 1920-ih, godine 1930. uslijedila je kriza kao posljedica svjetske ekonomske krize. Napredak je naglo prekinut,

⁵⁶ Željko, Dugac. *Protiv bolesti i neznanja. Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji* (Zagreb: Srednja Europa, 2005), 23.

⁵⁷ Ivo Goldstein i Goran Hutinec, *Povijest grada Zagreba, 20. i 21. stoljeće*, knj. 2 (Zagreb: Novi Liber, 2013), 56.

⁵⁸ Isto, 17.

⁵⁹ Isto.

a uslijedio je sve jači utjecaj države u svim privrednim kretanjima. Prava kriza pogodila je hrvatske krajeve u drugoj polovici 1931. nakon sloma Prve hrvatske štedionice.⁶⁰ Osim toga, Zagreb je bio pod pritiskom velikog broja novopridošlih ljudi koji su ga vidjeli kao grad mogućnosti i prosperiteta, ali posla za toliko ljudi jednostavno nije bilo.⁶¹ Tijekom tog razdoblja, državna je vlast nastojala postupno premjestiti središte financijskog života u Beograd, no Zagreb se nakon krize nastavio razvijati te je zadržao svoju ulogu financijskog, industrijskog i trgovačkog središta države.

Iako je grad tijekom međuratnog razdoblja iznimno brzo napredovao, život siromašnijih Zagrepčana nije se puno popravio. Mnogi su i dalje radili teške i slabo plaćene poslove samo da bi mogli preživjeti.⁶² Većina zagrebačkog stanovništva (oko 56.000) je prema popisu iz 1931. godine radila kao radništvo u industriji i obrtu, dok je manjina (oko 23.500) radila kao službenici uglavnom u trgovačko-prometnim i novčarskim poduzećima.⁶³ Nakon početka ekonomske krize, životni standard je postajao sve lošiji, srednji sloj je propadao, a socijalne razlike su se sve više produbljivale. Velike razlike između siromašnih i bogatih Zagrepčana bile su vidljive i u uvjetima u kojima su živjeli. Bogati su najčešće živjeli u centru grada, a od 1930-ih počeli su se seliti u izgrađene vile na nižim obroncima Medvednice (Tuškanac, Pantovčak, Šalata), dok su siromašni uglavnom živjeli na periferiji u naseljima koja su nakon rata podignuta upravo za stanovništvo slabije ili nikakve platežne moći.⁶⁴ Ta planski podignuta stambena naselja nalazila su se na rubnim jugoistočnim i jugozapadnim predjelima grada, najčešće u blizini već postojeće tvornice.⁶⁵ U njima nisu postojali objekti javne namjene, nisu bili zamišljeni nikakvi društveni sadržaji, a higijenski uvjeti su zbog nedostatka komunalne opreme bili izrazito loši. Prometnice na periferiji nisu bile asfaltirane pa su se u kišnim periodima stvarale blatne jaruge, a u sušnim periodima čitava je periferija bila zavijena u oblake prašine.⁶⁶ U još lošijem položaju od siromašnih radnika, bili su beskućnici. O njihovim životima najviše se može saznati iz ciklusa reportaža „Niz strminu bijede“, koje je napisao poznati međuratni novinar i fotoreporter Franjo Fuis za zagrebačke *Novosti*. Tijekom zimskih mjeseci 1935.-1936. preodjenuo se u skitnicu i otišao je živjeti s nezaposlenim radnicima, beskućnicima i skitnicama. U svojim reportažama, koje je napisao nakon tog iskustva, opisao je njihove živote, gradske skitnje, grijanje na Glavnom kolodvoru tijekom

⁶⁰ Goldstein i Hutinec, 52.

⁶¹ Isto, 16.

⁶² Isto, 18.

⁶³ Isto, 52.

⁶⁴ Isto, 19.

⁶⁵ Npr. Trešnjevka, Vrbik, Tratina, Horvati, Ciglenica, Trnje, Željezničarska kolonija na Radničkoj cesti itd.

⁶⁶ Goldstein i Hutinec, 22.-23.

zimskih mjeseci i pokušaje da zarade barem dinar kako bi si mogli platiti jedno noćenje u konačistu. Kad u tome ne bi uspjeli, bili su prisiljeni odlaziti na spavanje u Maksimir u tzv. hotel „Slama“, odnosno hotel „Promaja“. To je bila velika nastamba napravljena u slami koja im je pružala utočište sve do travnja 1937. kada se dogodila velika tragedija. Slama se zapalila i potpuno izgorila, a mnogi beskućnici i skitnice su poginuli.⁶⁷

Nevolje su snašle i Gradsko poglavarstvo. Zbog nedostatka novca u gradskoj blagajni, tijekom 1930-ih počeli su provoditi češće kontrole poslovanja i upravljanja gradskim novcem. Unatoč brojnim otkrivenim malverzacijama i pronevjerama,⁶⁸ grad je u to vrijeme ipak uspijevaao izdvojiti novac za potrebe socijalno ugroženih stanovnika. Godine 1933. na Zavrtnici je otvoreno konačiste za nezaposlene radnike, zatim radničke kuhinje na Selskoj i Klaoničkoj cesti, 1936. osnovan je dom za starije koji su imali malu mirovinu i dom za slabo plaćene službenike, a otvorena su i dječja skloništa za djecu siromašnih roditelja.⁶⁹ Međutim, borba protiv siromaštva nije davala značajnije rezultate i kako se bližio Drugi svjetski rat, socijalne su prilike bivale sve gore.

c. Razvoj kulture i građanski život

Jednako kao i čitavu državu, vlast je nastojala unificirati kulturu i stvoriti jedinstven jugoslavenski kulturni prostor.⁷⁰ Dakako, to je zbog različitog povijesnog nasljeđa bilo nemoguće pa je različitost kulturnih tradicija nastavljena, ali uz povremene prepreke koje su proizlazile iz političkih situacija.⁷¹ Činjenica da su škole, kazališta i mnoge druge ustanove većinom bile financirane iz državne blagajne, vlasti je omogućavalo veliki utjecaj i uplitanje u kulturni život.⁷² Najočitiije je to uplitanje bilo u kazališnom svijetu, gdje su svi kazališni djelatnici dobili status državnih službenika, a čitava kazališna djelatnost stavljena je pod političku kontrolu. Brojne predstave u kojima se izražavala kritika političke i društvene situacije, bile su zabranjene. Primjerice, premijera Krležine drame *Galicija* navodno je bila zabranjena putem telefonskog poziva pola sata prije početka predstave.⁷³ Osim u kazališta, Zagrepčani su voljeli ići i u kabarete,⁷⁴ koji su postali centar nove popularne kulture tijekom

⁶⁷ Franjo Fuis, *Podzemni Zagreb i druge reportaže (1931-1941)* (Koprivnica: Alineja, 2003), 65.

⁶⁸ Goldstein i Hutinec, 54.

⁶⁹ Isto, 54.-55.

⁷⁰ Matković, 215.

⁷¹ Isto, 216.

⁷² Isto, 218.

⁷³ Igor Mrduljaš, *Zagrebački kabaret: slika jednog rubnog kazališta* (Zagreb: Znanje, 1984), 37.

⁷⁴ Kabaret je rođen u Francuskoj 1881., a 1907. godine pojavljuje se i u Zagrebu (Imperial).

1920-ih („lude dvadesete“). Kabareti su djelovali kao rubna teatarska pojava, a primarna zadaća bila im je zabaviti gledatelje.⁷⁵ Program se sastojao od raznih skečeva, šansona, dueta, parodija, rugalica i improvizacija, a svaki dobar kabaret bio je satiričan, duhovit, poticajan i nerijetko oštro podrugljiv prema moralnoj dvoiličnosti i politici.⁷⁶ Kabaret je postao osobito popularan kad su uvedene i plesne večeri uz jazz glazbu. Velik dio Zagrepčana podržavao je i uživao u kabaretima, ali postojali su i oni koji su ih zaobilazili i koji su smatrali da štete Narodnom kazalištu. Kazališni glumci također su prema njima imali izrazito negativan stav pa se „kabaretski glumac“ ustalila kao uvreda unutar kazališnih krugova.⁷⁷ Međutim, kabareti su unatoč neodobravanju djela građana imali dovoljno domaćih i stranih posjetitelja⁷⁸ pa ih je tijekom 1920-ih u Zagrebu bio poveći broj: Pick-bar kabaret na Trgu bana Josipa Jelačića (otvoren 1920.), Klub-kabaret u Ilici 11 (otvoren 1921.), kabaret Grabancijaš u Draškovićevoj 24 (otvoren 1922.), kabaret Kasino na Tuškancu u Streljani (otvoren 1923.), kabaret Excelsior u Gajevoj 9 (otvoren 1926.), kabaret Dverce u Ilici 11/12. U njima su nastupala zvučna imena poput Tita Strozija, Vlahe Paljetka, Ive Badalića, Branka Gavelle, Irme Polak, Stjepana Bojničića i još mnogih drugih.

Veliku ulogu u svakodnevnom životu Zagrepčana imale su i kavane. Godine 1930. u Zagrebu ih je bilo devetnaest i sve su bile koncentrirane u užem centru grada.⁷⁹ To je primarno bio prostor u kojem se prezentirala društvena elita, gdje su se uz pića povremeno znala nuditi i jela i gdje je gost mogao pročitati razne domaće i strane novine, a navečer se zabaviti uz slušanje skladbe na glasoviru. Tijekom međuratnog razdoblja najpoznatije kavane bile su kavana Corso u Ilici, Kazališna kavana (Kavkaz), kavana Milinov koja je otvorena 1929. na Trgu bana Jelačića (danas hotel Dubrovnik) i Gradska kavana koja je otvorena 1931. također na Trgu bana Jelačića.⁸⁰ Za razliku od dobrostojećih, koji su odlazili u kavane, siromašniji stanovnici Zagreba najčešće su posjećivali krčme koje su bile otvorene svima i koje su se nalazile posvuda po gradu (osim na Trgu bana Jelačića koji je bio rezerviran za kavane).⁸¹

Osim u kazališta, kabarete, kavane i krčme, Zagrepčani su voljeli ići i u kina. Prvo kino u Zagrebu otvoreno je 1906. (Ćirilo-Methodski bioskop u Masarykovoj), a ubrzo nakon toga

⁷⁵ Mrduljaš, 47.

⁷⁶ Mrduljaš, 23.

⁷⁷ Mrduljaš, 9.

⁷⁸ U tadašnjim su novinama pisali kako je u kabaretima uvijek krcato i da se u svakom nalazi stol do stola.

⁷⁹ Goldstein i Hutinec, 40.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Ines Sabotić, *Stare zagrebačke kavane i krčme* (Zagreb: AGM: Institut društvenih znanosti “Ivo Pilar“, 2007), 177.

otvoreno je i kino u Gajevoj (danas se tamo nalazi hotel Dubrovnik), koje se reklamiralo kao „veliko kinematografsko kazalište s najelegantnijom i najudobnijom dvoranom za bioskopske predstave u Zagrebu“.⁸² Zatim je otvoreno i kino Edisonovo kazalište na uglu Amruševe i Petrinjske, kino Croatia na mjestu današnjeg Kerempuha i Music Hall u Nikolićevoj (današnja Gundulićeva ulica). Tijekom Prvog svjetskog rata gradilo se kino Helios u Frankopanskoj ulici (na mjestu današnjeg kazališta Gavella), 1919. otvoreno je kino Europa, a 1931. kino Zagreb. Do Drugog svjetskog rata otvorena su i druga kina koja nisu bila vezana isključivo uz centar grada (npr. kino Studio u Vlaškoj ulici, Union u Zvonimirovoj ulici itd.).⁸³ Koliko su Zagrepčani voljeli kino i filmove, dokazuje i snimanje prvog dokumentarnog filma o Zagrebu još 1912. godine, otvaranje filmske škole 1922. i izdavanje prvog filmskog časopisa 1927. (*Filmska revija*).⁸⁴

Međuratno razdoblje obilježilo je otvaranje možda najpoznatijeg zagrebačkog hotela – Esplanade. O gradnji tog hotela raspravljalo se još od 1917. godine, a konačno je gostima svoja vrata otvorio 1925. godine.⁸⁵ Izgradnja hotela usko je povezana sa slavnim vlakom Orient Expressom, koji je povezivao Pariz i Istanbul. Trase kojima je Orient Express vozio mijenjale su se ovisno o političkim okolnostima pa je tako 1919. otvorena nova trasa koja je išla iz Calaisa (koji je imao vezu s Engleskom), preko Pariza, Lausanne, Milana, Verone, Venecije, Trsta, Zagreba, Beograda, Sofije, Soluna i Atene do Istanbula. Ta južna trasa vrlo brzo je postala najvažniji krak Orient Expressa pa ne čudi činjenica da je zagrebački gradonačelnik Heinzel ubrzao izgradnju luksuznog hotela Esplanade kako bi mogao ugostiti imućne putnike Orient Expressa. Esplanade je u ovom razdoblju zagrebačke povijesti bila pozornica društvenog života – tamo su se održavali razni banketi i godišnji plesovi poput Elitnog plesa medicinaru, Gradskog plesa, Oficirskog plesa i najpopularnijeg Plesa novinara.⁸⁶ Sva su ta zbivanja privlačila velik broj posjetitelja, o njima se pisalo u novinama i Zagrepčani su još dugo o njima pričali. Tamo se 1926. godine održao i prvi izbor za miss. Pobjedila je mlada vlasnica buffeta u Jurišićevnoj ulici, Štefica Vidačić, koja je godinu poslije u Berlinu osvojila i titulu miss Europe.⁸⁷ Esplanade je u međuratnom razdoblju ugostila brojne poznate i zanimljive ljude poput Charlesa Lindbergha, prvog čovjeka koji je zrakoplovom preletio Atlantik, zatim Aleksandra Aljehina, svjetskog šahovskog prvaka, španjolskog kralja Alfonsa

⁸² Zvonimir Milčec, *Pozdrav iz Zagreba: stare razglednice na nove adrese*. (Zagreb: Neretva, 2001), 189.

⁸³ Goldstein i Hutinec, 37., 40.

⁸⁴ Milčec, *Pozdrav iz Zagreba: stare razglednice na nove adrese*, 189.-190.

⁸⁵ Isto, 211.

⁸⁶ Milčec, *Pozdrav iz Zagreba: stare razglednice na nove adrese*, 215.

⁸⁷ Isto, 213.

XIII, bivšeg egipatskog kralja Abbasa Hilmu i brojne druge političare, umjetnike i glumce.⁸⁸ Svi su oni izazivali zanimanje zagrebačke javnosti, ali najzapamćeniji posjet u kronici hotela Esplanade bio je onaj Josephine Baker, pariške kraljice varijetea, pjevačice i plesačice charlestonea, 1929. godine.⁸⁹ Ubrzo nakon što su Zagrepčani saznali za njezin dolazak, o tome se počelo opširno pisati u gotovo svim novinama, a Zagrepčanke su joj čak dale nadimak – Pepica Bekerica. Moglo bi se zaključiti da su je svi s oduševljenjem očekivali, ali zapravo su oduševljeni bili samo muškarci, a većina Zagrepčanka bila je preplašena da će razgolićeni nastup Josephine Baker njihove muškarce navesti na nedolično ponašanje. Među tim “moralnim” ženama nastala je prava panika pa je navodno zbog njihovog pritiska umjetnici zabranjen nastup u Zagrebu. Ipak, zabrana je ubrzo ukinuta pa je Josephine Baker nastupila pred zagrebačkom publikom.⁹⁰

Vrlo važan događaj u međuratnom razdoblju predstavlja i osnivanje Radio Zagreba 1926. godine koji je postao prva radiostanica u jugoistočnoj Europi. Ubrzo nakon toga proradio je i Radio-Ljubljana (1928.), zatim Radio-Beograd (1929.) i Radio Skoplje (1941.).⁹¹ Budući da je radio bio nov način prenošenja informacija, i da su radio-aparati bili skupi i teško dostupni većini stanovništva, tisak je i dalje ostao glavni medij prenošenja informacija iz zemlje i svijeta. Najviše listova i časopisa izlazilo je u Beogradu (262), ali s obzirom na broj stanovnika, broj dnevnih novina i ostalih časopisa koji su u to vrijeme izlazili u Zagrebu također je bio izrazito visok. Tako je 1929. u Zagrebu izlazilo 11 dnevnih novina od kojih su najpopularnije bile projugoslavenske *Novosti*, zatim *Jutarnji list* koji je pratio politiku demokratskih građanskih stranaka, projugoslavenska *Večer*, *Obzor* koji je bio na strani hrvatske liberalne inteligencije, katolička *Hrvatska straža* i *Slobodni glas* koji je uglavnom bio namijenjen srednjem sloju i obrtništvu.⁹² Zagrepčani su osim navedenih novina čitali i *Morgenblatt*, *Jugoslavenski Lloyd*, *Male novine*, *Narodne novine* i *Domaći list*. Od tematskih revija iznimno je popularan bio *Ženski list za modu, zabavu i kućanstvo* kojeg je 1925. pokrenula Marija Jurić Zagorka. Zatim je bila popularna *Kulisa*, revija koja je donosila novosti iz svijeta filma, pa *Svijet*, tjednik čiji je urednik Otto Antonini pratio zagrebačku i svjetsku mondenu scenu. Izlazili su i književni časopisi od kojih su najpoznatiji Krležini *Plamen* (1919.), *Književna republika* (1923.-1927.), *Pečat* (1939.-1940.) i *Danas* (izlazio je u Beogradu tijekom 1934.). Matica hrvatska je od 1928. objavljivala nacionalno orijentiranu

⁸⁸ Vukonić, *Tempus fugit: povijest turizma u Zagrebu*, 126.

⁸⁹ Milčec, *Pozdrav iz Zagreba: stare razglednice na nove adrese*, 216.

⁹⁰ Isto, 216.-217.

⁹¹ Matković, 218.-219.

⁹² Goldstein i Hutinec, 42.

Hrvatsku reviju, a izlazili su i brojni drugi časopisi različitih orijentacija.⁹³ Aktivni su bili i likovni umjetnici koji su od 1916. do 1928. izlagali u *Proljetnom salonu* gdje su se održavale godišnje izložbe. Proljetni salon svojim je djelovanjem utjecao na razvoj hrvatskog modernog slikarstva pa su se uskoro oformile mnoge umjetničke grupe: oko avangardnog časopisa *Zenit* okupili su se slikari i pisci ultramodernisti, 1929. nastala je grupa *Zemlja* (slikari K. Hegedušić i M. Detoni, kipari F. Kršinić, V. Radauš i A. Augustinčić, arhitekt D. Ibler) koja je imala naglašene socijalne tendencije u svom slikarstvu, ali i cjelokupnom djelovanju (sredinom 1930-ih angažirali su se u sirotinjskim naseljima kako bi pomogli suzbiti tuberkulozu).⁹⁴ Pojedini slikari (I. Generalić i F. Mraz) iz grupe *Zemlja* kasnije su utemeljili *Hlebinsku školu* izvornog slikarstva, a 1936. nastala je i *Grupa hrvatskih umjetnika*.⁹⁵ Hrvatski likovni stvaraoci, ali i brojni drugi umjetnici, u međuratnom su se razdoblju oslobodili zadanog akademizma te su u svojoj umjetnosti odlučili slijediti europske tendencije uz istovremeno traganje za nacionalnom autohtonošću.⁹⁶

3. PREDUVJETI ZA RAZVOJ ZAGREBAČKOG TURIZMA

Razdoblje od početka 20. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata bilo je obilježeno brojnim pojedinačnim inicijativama i akcijama koje tada još nisu predstavljale koordiniranu turističku politiku niti regije niti države. Te pojedinačne inicijative najčešće su se svodile na izgradnju objekata turističke ponude ili na osnivanje društvenih turističkih organizacija koje još nisu uzimale u obzir moguću korist za gospodarstvo u cjelini.⁹⁷ Pojedinci su, dakle, shvaćali dobrobiti razvoja turizma, ako ne za čitavu državu, onda barem za sebe, ali još je trebalo dokazati široj javnosti da bi od razvoja turizma ukupno državno gospodarstvo moglo prosperirati. Tu fazu Vukonić naziva „fazom osvješćivanja“, dok fazu od završetka Prvog svjetskog rata do početka Drugog svjetskog rata naziva „fazom prvih postignuća“.⁹⁸ Upravo u potonjoj fazi zagrebački su gradonačelnici, kao i čitava gradska vlast, radili na uređenju i modernizaciji Zagreba kako bi njegovim stanovnicima bio ugodan za život, a strancima privlačan za posjet.

⁹³ Isto.

⁹⁴ Matković, 227.; Goldstein i Hutinec, 41.

⁹⁵ Matković, 227.

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 81.-82.

⁹⁸ Isto, 23.-24.

Zagreb je nastojao ići ukorak s Europom pa je tako 1910. godine dobio električni tramvaj, 1926. prvi put se oglašio radio s Gornjeg grada, a telefoni tijekom 1930-ih postaju sve češći. Tijekom 1930-ih Zagreb je imao oko 220.000 stanovnika i čak dvadesetak uličnih javnih govornica i još toliko u raznim javnim ustanovama.⁹⁹

Broj diplomatskih predstavnika i konzultanata dokaz je da je Zagreb tijekom međuratnog perioda zaista bio europski grad. Tijekom 1930-ih u Zagrebu su se mogla naći veleposlanstva Albanije, Amerike, Argentine, Austrije, Belgije, Čehoslovačke, Čilea, Danske, Engleske, Finske, Francuske, Grčke, Nizozemske, Italije, Mađarske, Meksika, Norveške, Njemačke, Perua, Poljske, Portugala, Rumunjske, Španjolske, Švedske, Švicarske, Turske i Urugvaja.¹⁰⁰ Živeći u Zagrebu, strani su se diplomati često družili sa Zagrepčanima i provodili vrijeme ispijajući kavu u kavani Zagreb na Zrinjevcu ili na terasi u Esplanandi ili Milinovu. Igrali su i tenis na Šalati i golf u Maksimiru. Zanimljiva je činjenica da su Zagrepčani naučili igrati golf upravo od stranih diplomata. Zagrepčani su se trudili predstaviti sebe i svoj grad u najboljem svjetlu, što je bilo iznimno važno jer je svaki od diplomata imao utjecaj na promociju glavnog hrvatskog grada u svojim matičnim zemljama.

a. Građevinska djelatnost

Stjepan Srkulj, zagrebački gradonačelnik (1917.-1919. i 1928.-1932.), morao se tijekom svog prvog mandata suočiti s poslijeratnom oskudicom, demonstracijama, štrajkovima, ali i s velikom stambenom krizom. Naime, kraj rata i stvaranje nove države u mnogima je probudio optimizam i mnogi su počeli masovno naseljavati Zagreb, koji je doživljavan kao grad mogućnosti. Međutim, Zagreb je bio osiromašen ratom i nije mogao primiti toliko novih stanovnika. Novaca nije bilo čak niti za ulaganje u održavanje postojećeg stanja, a o gradnji i razvoju grada u to se vrijeme nije moglo ni razmišljati.¹⁰¹ Ipak, gradonačelnik Srkulj imao je priliku otvoriti nekoliko visokoškolskih ustanova: godine 1917. osnovan je Medicinski fakultet, 1919. otvorene su Visoka tehnička škola, Visoka veterinarska škola i Visoka trgovačka škola, a 1919./1920. Šumarska akademija prerasla je u Gospodarsko-šumarski fakultet.¹⁰² Uvidjevši da vjerojatno neće pobijediti,¹⁰³ Srkulj se 1920. godine odlučio ne

⁹⁹ Zvonimir Milčec, *Galantni Zagreb* (Zagreb: Mladost, 1990) 254.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Zvonimir Milčec, *Zagrebački gradonačelnici: 155 godina od prvog do aktualnog gradonačelnika* (Zagreb: Bookovac, 2006), 67.

¹⁰² Isto.

kandidirati za gradonačelnika. Na njegovo mjesto izabran je komunist Svetozar Delić, koji je poznat kao zagrebački gradonačelnik s najkraćim stažem.¹⁰⁴ Policija je nakon tri dana izbacila gradonačelnika i sve zastupnike komuniste na ulicu, a njihove je mandate proglasila nevažećima. Režim je kao privremenog gradonačelnika potom postavio Dragutina Tončića, ali već su iste 1920. godine održani novi izbori na kojima je pobijedio Vjekoslav Heinzl (1920.-1928.). Heinzl je bio kompromisno rješenje među gradskim zastupnicima jer je bilo poznato da je stranački gotovo neopredijeljen. Tijekom svog osmogodišnjeg načelnikovanja radio je na razvoju Zagreba u svim aspektima – od razvoja zdravstva, školstva i gospodarstva pa sve do razvoja sporta. Gradio je i nadograđivao škole, ambulante i bolnice, gradska kupališta na Kvaternikovom trgu i u današnjoj Nazorovoj ulici, proširio je prolaz Tuškanac, a počeo je graditi i tržnicu Dolac, kao i sajmište u današnjoj Heinzelovoj ulici.¹⁰⁵ Gradonačelnik Heinzl po struci je bio arhitekt i urbanist pa ne čudi što se razdoblje od 1920. do 1928. smatra „najživljim razdobljem u građevinskoj djelatnosti i urbanističkom razvoju modernog Zagreba“.¹⁰⁶

Heinzlovi ambiciozni planovi vidljivi su i na planu grada iz 1923. na kojem je ucrtan plan izgradnje Zagreba za naredne godine.¹⁰⁷ Na planu je jasna namjera formiranja četvrti na istočnim i jugoistočnim rubovima grada, a Heinzl je zaista tijekom idućih godina počeo širiti grad najviše prema istoku i jugu, ali i prema zapadu.¹⁰⁸ Počele su nicati čitave nove četvrti i ulice: Zavrtnica, Peščenica, Zvonimirova ulica, Rebro, vile u Novakovoj ulici, Sigečica, Kruge, Martinovka, Trešnjevka, Volovčica, itd. Kroz nove četvrti provodio je ceste, kanale, vodu i svjetlo. Osim toga, poticao je asfaltiranje i taraciranje cesta, a mnoge je zagrebačke ceste i ulice uspješno adaptirao s malogradskog na velegradski promet namijenjen za teške motore i automobile.¹⁰⁹

Najveća želja gradonačelnika Heinzla bila je učiniti Zagreb modernim gradom, a da bi to ostvario morao je graditi jako brzo i jako puno. Za to mu je bio potreban novac pa je od Gradske štedionice pozajmio čak 250 milijuna dinara, koje su morali otplaćivati i njegovi

¹⁰³ U Zagrebu je tada vladala atmosfera razočarenja novom državom i mnogi su smatrali da je čak i komunizam bolji od velikosrpske diktature.

¹⁰⁴ Milčec, *Zagrebački gradonačelnici: 155 godina od prvog do aktualnog gradonačelnika*, 69.

¹⁰⁵ Isto, 71.

¹⁰⁶ Milčec, *Pozdrav iz Zagreba: stare razglednice na nove adrese*, 211.

¹⁰⁷ Tek je osam godina kasnije organiziran pravi natječaj za regulatornu osnovu, a rad na njoj potrajao je do 1936. pa su se u međuvremenu mnogi dijelovi grada razvijali neplanski, a često i ilegalno (područje Trešnjevke, prostor između željeznice i Save itd.).

¹⁰⁸ Dragan Damjanović, *Zagreb: arhitektonski atlas* (Zagreb: AGM, 2014), 29.

¹⁰⁹ Milčec, *Zagrebački gradonačelnici: 155 godina od prvog do aktualnog gradonačelnika*, 71.

nasljednici.¹¹⁰ Zbog takvih i sličnih podviga, Heinzl je često bio na meti protivnika, ali ustrajni gradonačelnik nastavio je ostvarivati svoje planove. Tako je u drugoj polovici 1920-ih, unatoč prosvjedu onodobnih konzervatora, izveden najvažniji međuratni zahvat u staroj gradskoj jezgri kada je srušen veći dio kaptolske četvrti Dolac s ulicom Pod zidom i dijelom Tkalčičeve ulice.¹¹¹ Na njihovu mjestu podignuta je nova gradska tržnica Dolac. Gradonačelnik Heinzl se ipak, zbog spora oko gradnje klaonice na Sajmišnoj cesti (današnjoj Heinzelovoj), 1928. godine povukao s gradonačelnickog mjesta, a naslijedio ga je bivši gradonačelnik Stjepan Srkulj.¹¹² Upravo je njemu pripala čast da 1930. godine otvori novu zagrebačku tržnicu Dolac, a mjesec dana kasnije i klaonicu na Sajmišnoj. Te dvije ustanove, za čiju je gradnju najzaslužniji njegov prethodnik, bile su najmodernije ustanove te namjene u onodobnoj Europi.¹¹³

Gradonačelnik Srkulj u svom drugom mandatu imao je više mogućnosti da unaprijedi razvitak grada. Osim što je dovršio odvodni kanal Zagreb-Ivanja Reka, podvožnjake na Savskoj i Selskoj i vodovodni rezervoar na Lašćini, proširio je i električnu centralu te je provodio akciju za širu elektrifikaciju grada. Nadogradio je gradsku vijećnicu i proširio Savsko kupalište, a na nekadašnjem Amruševom imanju u Klinča selu dovršio je zgradu za odgoj napuštene djece. Napokon je raspisan natječaj za gradsku regulatornu osnovu i konačno je srušena zakladna bolnica Milosrdne braće na Trgu bana Josipa Jelačića. Na njezinom je mjestu kasnije sagrađen Zakladni blok koji i danas dominira Trgom. Osnovan je Statistički ured i pokrenuto je službeno glasilo grada – Gradski vjesnik. U vlasništvo gradske uprave došla su i dva važna kulturno-povijesna spomenika: Pongratzova palača na Tuškancu i Rauchova palača u Matoševoj, u kojoj se danas nalazi Povijesni muzej.¹¹⁴

Srkuljev nasljednik, Ivo Krbek (1932.-1934.), bio je sveučilišni profesor pa se najviše posvetio prosvjetnim pitanjima i pitanju nedostatka školskog prostora. Dao je izgraditi osnovnu školu u Jakićevoj i Šumarski fakultet u Maksimiru, zgrade komunalnih poduzeća Elektre i Plinare u Gundulićevoj, a uredio je i neke važnije ceste poput Avenije Vukovar. U njegovo su se vrijeme počele polagati tramvajske pruge u Tratinskoj i Ozaljskoj, a uspinjača je prešla s parnog na električni pogon. Međutim, većina toga što je napravljeno za vrijeme Krbekovog načelnikovanja bilo je nastavak već prije započetih akcija za čije je završavanje

¹¹⁰ Milčec, *Pozdrav iz Zagreba: stare razglednice na nove adrese*, 211.

¹¹¹ Damjanović, 25.

¹¹² Milčec, *Zagrebački gradonačelnici: 155 godina od prvog do aktualnog gradonačelnika*, 74.

¹¹³ Isto, 78.-79.

¹¹⁴ Isto, 79.

novac bio osiguran. Zbog nezadovoljstva mnogih, za novog je gradonačelnika 1934. godine izabran ravnatelj Gradske štedionice Rudolf Erber (1934-1936.). On je u dvije godine otplatio 14 milijuna dinara duga, proveo reorganizaciju gradskog poreznog ureda, računovodstva i blagajne, osuvremenio financijsko poslovanje te je započeo bitku protiv raznih malverzacija unutar Gradske uprave.¹¹⁵ Godine 1935. počeo se uređivati nasip na desnoj obali Save, a došlo je i do ponovnog uzleta stanogradnje i gradnje općenito. Počela se graditi bolnica na Rebru, škole u Kušlanovoj, na Martinovki i Cvjetnoj cesti te drugi podvožnjak na Savskoj.¹¹⁶ Zbog optužbi da zanemaruje radničke probleme, došlo je do generalnog štrajka i Erber je morao odstupiti s funkcije. Naslijedio ga je Teodor Pečić (1937.-1939.), državni činovnik, koji se morao suočiti s neriješenim socijalnim problemima koji su prije izbijanja Drugog svjetskog rata ponovno postajali sve izraženiji.¹¹⁷ Zbog toga je Pečić dijelio novčane potpore, otvorio je kuhinju za gradsku sirotinju, a uspio je izdvojiti novac i za gradnju novih i adaptaciju starih škola. Godine 1939., nakon sporazuma Cvetković-Maček, Pečića je zamijenio Mate Starčević (1939.-1941.).¹¹⁸ Tijekom njegovog mandata dovršila se druga zgrada Poljoprivrednog-šumarskog fakulteta u Maksimiru, Ortopedska klinika na Šalati, opremio se Veterinarski fakultet u Heinzelovoj i dovršena je bolnica Rebrow. Istovremeno je mnogobrojna gradska sirotinja prosila za hranu i živjela bez osnovnih životnih uvjeta. Među posljednjim uputama gradonačelnika Starčevića građanima, bila je ona da štede najviše što mogu te uputa za obranu u slučaju napada iz zraka.¹¹⁹

Tijekom 1920-ih godina u zagrebačkoj je arhitekturi prevladavao modernistički klasicizam, a među najboljim i naznačajnijim ostvarenjima tog perioda su Burza za robu i vrednote koja je označavala svojevrsan početak novog, istočnog dijela grada (Viktor Kovačić i Hugo Ehrlich), zatim Gradska štedionica i Gradska kavana na Trgu bana Josipa Jelačića (Ignjat Fischer), hotel Esplanade i hotel Milinov (Dionis Sunko), Gradska tržnica Dolac (Vjekoslav Bastl) te Klonica u današnjoj Heinzelovoj (Walter Fresse i Peter Behrens).¹²⁰ Tijekom 1930-ih Zagreb je postao prijestolnica moderne u Kraljevini Jugoslaviji pa je tako u arhitekturi počela dominirati moderna arhitektura internacionalnog stila. Gotovo sva arhitektonska ostvarenja u tom periodu bila su lišena dekoracija na fasadi, često su imala

¹¹⁵ Isto, 92.

¹¹⁶ Isto, 94.

¹¹⁷ Godine 1937. na pomolu je bila nova svjetska politička kriza koja se reflektirala i na situaciju u Zagrebu. Hitler je prijetio Poljskoj, a američki predsjednik Roosevelt izjavio je da će SAD napustiti izolacionističku politiku kako bi se suprotstavili ekspanziji agresivnih država.

¹¹⁸ Milčec, *Zagrebački gradonačelnici: 155 godina od prvog do aktualnog gradonačelnika*, 96.

¹¹⁹ Isto, 96.

¹²⁰ Damjanović, 57.-58., 119., 121., 180., 248., 342.

zaobljene uglove, velike prozore na pročeljima, duboke terase i kose krovove.¹²¹ U najvećem broju gradile su se najamne stambene zgrade, a od većih arhitektonskih cjelina važan je bio novoregulirani blok u istočnom dijelu Donjeg grada (današnji Trg Petra Krešimira IV. i Trg žrtava fašizma), skupina vila u Novakovoj ulici i tzv. Zakladni blok na trgu bana Josipa Jelačića. Uz već navedene, u međuratnom periodu djelovali su i arhitekti poput Drage Iblera, Ivana Zemljaka, Mladena Kauzlarića, Slavka Lowyja, Marijana Haberlea, Stjepana Planića, Egon Steinmanna, Zdenka Strizića i drugih.¹²² Ivan Zemljak poznat je po projektiranju javnih građevina od kojih se najviše ističu njegove školske zgrade na adresama Jordanovac 108 i Selska 95 (1930.). I Egon Steinmann projektirao je značajan školski kompleks u Križanićevoj 2-24 (1932.), gimnaziju u Kušlanovoj 52 (1934.) te Ortopedsku kliniku na Šalati 4 (1928.). U tom se periodu u Zvonimirovoj ulici izgradila Javna burza rada, a malo dalje Radnički dom. Od 1934. do 1941. gradila se Zakladna i klinička bolnica Rebrowa, od 1931. do 1938. Državna trgovačka akademija na Krešimirovom trgu, a od 1934. do 1938. Meštrovićev Dom hrvatskih likovnih umjetnika na današnjem Trgu žrtava fašizma.¹²³ Sve nabrojano samo su neka od značajnih arhitektonskih ostvarenja međuratnog razdoblja koja su promijenila izgled Zagreba i koja su utjecala na njegovu bolju funkcionalnost i daljnji razvoj.

b. Stvaranje turističke infrastrukture

Za razvoj turizma na nekom području potrebno je ostvariti određene preduvjete. Osim propagiranja mjesta, odnosno promicanja kulture, povijesti i raznih korisnih i/ili zabavnih sadržaja nekog mjesta, potrebno je učiniti grad funkcionalnim. Da bi to postigli, gradska je uprava morala ići u korak s ostatkom Europe i što brže modernizirati grad. Uz već spomenutu elektrifikaciju i uvođenje kanalizacije i vodovoda u mnogim dijelovima grada, bilo je potrebno poraditi i na prometnoj povezanosti i kvaliteti cesta. Prve modernije ceste na području današnje Hrvatske izgrađene su tijekom 18. i 19. stoljeća prvenstveno zbog sve veće potrebe povezivanja unutrašnjosti s Dalmacijom.¹²⁴ S pojavom automobila, javila se potreba za novim cestama prilagođenima novom prijevoznom sredstvu. Cestovni promet u međuratnom je Zagrebu i dalje bio relativna novost i rijetki su Zagrepčani posjedovali

¹²¹ Isto, 27.

¹²² Isto.

¹²³ Isto, 28.

¹²⁴ Godine 1726. započela je gradnja Karolinske ceste koja je povezivala Karlovac s Bakrom, 1779. Jozefinska cesta je povezala Karlovac i Senj, 1811. izgrađena je Lujzijanska cesta između Karlovca i Rijeke, a od 1803. do 1813. gradila se Marmontska cesta koja je povezala Zadar i Dubrovnik.

automobile. Međutim, automobilizam je tada bio vrsta elitnog sporta, pogotovo među strancima, pa je gradska uprava sve više ulagala u obnavljanje starih i izgradnju novih cesta. Tijekom 1930-ih izgradile su se prve ceste na Medvednici i asfaltirani su veliki dijelovi Zagreba. Ipak, vlasnici automobila često su se žalili gradskoj upravi na iznimno loše stanje ceste.¹²⁵ Unatoč sve većoj popularnosti automobila, vlak je i dalje bio najčešće korišteno prijevozno sredstvo. Željeznice su u ono vrijeme bile na vrhuncu popularnosti, a to dokazuje i već spomenuti Orient Express čije su rute prolazile kroz sve najvažnije gradove srednje i jugoistočne Europe.¹²⁶ U sjeverozapadnoj je Hrvatskoj tijekom međuratnog razdoblja popularan bio i tzv. Samoborček. To je bio vlak koji je uskotračnom željeznicom od 1901. do 1979. godine povezivao Zagreb sa Samoborom.¹²⁷ „Srebrna strijela“, kako je vlaku bio nadimak, svakodnevno je tijekom čitavog razdoblja svog postojanja prevozio brojne putnike i izletnike. Osim željeznica i automobila, krajem 1920-ih počeli su se koristiti i zrakoplovi u svrhu prijevoza putnika. Prvi let koji je povezao Zagreb s drugim gradom dogodio se 15. veljače 1928. godine. Zrakoplov je poletio iz Beograda, a nekoliko sati kasnije sletio je na aerodrom Borongaj u Zagrebu. Ubrzo su se počele otvarati zračne linije koje su povezivale Zagreb s brojnim gradovima Kraljevine Jugoslavije, a potom i s gradovima u inozemstvu (Grazom, Klagenfurtom, Bečom, Pragom, Budimpeštom, Trstom i Milanom).¹²⁸

Zbog mogućnosti lakšeg i bržeg putovanja, turista je u Zagrebu bilo sve više. Usporedno s povećanjem broja turista, gradskim je vlastima postalo jasno da su postojeći hoteli nedovoljni za smještaj svih posjetitelja. Naime, tijekom 19. stoljeća u Zagrebu se otvorilo nekoliko već spomenutih hotela: prvi je bio hotel Pruckner (kasnije Royal), a potom su se otvorila svratišta K caru austrijskom (koji je među prvim uveo električno svjetlo) i Kruni ugarskoj koji su kasnije prerasli u hotele. Navedeni hoteli bili su namijenjeni dobrostojećim gostima, dok su za one slabijeg financijskog stanja postojali Lovački rog i K janjetu. Kasnije je u Frankopanskoj otvoren hotel Imperial, a na Zrinjevcu je 1907. s radom započeo hotel Palace kao prvi organizirani hotel u Zagrebu.¹²⁹ Zbog jačanja trgovine, 1912. godine zatvorio se otmjeni hotel K caru austrijskom, a na njegovom se mjestu otvorila robna kuća Kastner & Ohler (današnja Nama).¹³⁰ Gledajući položaj hotela na karti grada, može se zaključiti da su svi hoteli građeni u blizini željezničkih kolodvora. Prvi zagrebački kolodvor bio je tzv. Južni

¹²⁵ DAZ-10, Gradsko poglavarstvo, Odsjek za kulturna pitanja i turizam, kutija 4, 151057-XX-1938.

¹²⁶ Pogledaj stranicu 15.

¹²⁷ Početkom 1950-ih trasa Samoborčeka produžena je do Bregane.

¹²⁸ Vukonić, *Tempus fugit: povijest turizma u Zagrebu*, 133.

¹²⁹ Milčec, *Pozdrav iz Zagreba*, 209.

¹³⁰ Isto, 206.

kolodvor (danas Zapadni) pa su do otvorenja Glavnog željezničkog kolodvora svi hoteli rađeni u zapadnom dijelu Donjeg grada (Ilici i Frankopanskoj). Nakon otvorenja Glavnog željezničkog kolodvora 1895. godine, hoteli su se počeli graditi na Trgu bana Josipa Jelačića, na Zrinjercu i u neposrednoj blizini novog kolodvora. Tako je 1925. godine izgrađen hotel Esplanade, najluksuzniji hotel u Zagrebu, a 1929. hotel Milinov na Trgu bana Josipa Jelačića (današnji hotel Dubrovnik).¹³¹ Uz navedene hotele, u Zagrebu su postojali i brojni manji hoteli i svratišta pa ih je tako 1929. bilo čak 18 s ukupno 1213 postelja.¹³² U sklopu hotela djelovale su i kavane pa je i njihov broj u onodobnom Zagrebu prilično narastao. Kavane su, kao poseban društveni i kulturološki fenomen građanskog društva 19. stoljeća, ostale iznimno popularne i tijekom međuratnog razdoblja. Najposjećenije kavane nalazile su se na Trgu bana Jelačića: Velika kavana, Narodna kavana, Kavana Croatia i Centralna kavana te Kavana Zagreb na Zrinjercu.¹³³ U njima su se uglavnom okupljali obrazovaniji Zagrepčani srednjeg i višeg društvenog sloja, ali i gosti hotela, odnosno turisti. Osim ispijanja kave, u kavanama su se razmjenjivala mišljenja o raznim temama poput politike i umjetnosti, čitale su se domaće i strane novine te su se saznavale najnovije vijesti iz zemlje i svijeta. Kao takve, kavane su imale veliku ulogu u oblikovanju zagrebačkog društvenog i kulturnog života.

Za ljepši i bogatiji život u gradu brinule su se razne organizacije poput „Društva za poljepšavanje grada Zagreba“. To je društvo osnovano 1929. godine i sve do 1941. okupljalo je javne djelatnike i stručnjake te se trudilo sačuvati umjetničke i kulturno-povijesne znamenitosti Zagreba. Godine 1931. počelo je djelovati i „Društvo Zagrebčana“ koje se brinulo za očuvanje kulturnog i političkog identiteta grada Zagreba. „Društvo hotelijera, gostioničara, kavanara i krčmara“ konstantno je radilo na poboljšanju svojih usluga. Bilo je tu i „Udruženje trgovaca sajmova“ koje je radilo na organiziranju i razvoju sajmova u Zagrebu. Dakako, društvo „Zagrebački zbor“ je organiziranjem izložbi dao velik doprinos gospodarskom i kulturnom razvitku Zagreba, ali i cijele Hrvatske.

Zahvaljujući ostvarenim gospodarskim predispozicijama, urbanom razvoju grada, razvoju industrije, trgovine, bankarstva i obrta s jedne strane, te postojanju ljudi koji su imali sredstva i koji su željeli svoje slobodno vrijeme iskoristiti boraveći negdje na turistički način s druge strane, turisti su tijekom 20. stoljeća u Zagrebu postali svakodnevna pojava.¹³⁴ Zbog sve većeg priljeva turista u grad, javila se potreba za organiziranjem putovanja. Još 1911. godine

¹³¹ Isto, 209.

¹³² Vukonić, *Tempus fugit: povijest turizma u Zagrebu*, 135.

¹³³ Adolf Hudovski, *Zagreb i okolica, kašiput za strance i urodjenike* (Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1892), 1.

¹³⁴ Boris Vukonić, *Turističke agencije* (Zagreb: Mikrorad, 2003), 30.-31.

„Društvo za promet stranaca“ u Zagrebu iniciralo je stvaranje prve domaće putničke agencije. Međutim, njihova ideja nije se uspjela ostvariti zbog nesređene političke situacije i rata koji je ubrzo izbio. Ipak, Društvo je odmah nakon rata ponovno započelo s radom i već je 1920. godine na kongresu Saveza kupališta, toplica, klimatskih mjesta, mineralnih vrela i sanatorija, obnovilo svoj zahtjev koji se smatra svojevrsnim početkom modernog turizma u Hrvatskoj.¹³⁵ Istaknuli su potrebu za osnivanjem „službenog tijela u vladi koje bi se bavilo problemima razvoja turizma te prepuštanje društvima ili zajednici društava za unapređenje turizma koncesije za prodaju željezničkih karata izvan staničnih prostorija“.¹³⁶ Državna vlast je još 1921. u sklopu Ministarstva trgovine i industrije osnovala Odsjek za promet stranaca, ali je naredne dvije godine razmatrala zahtjev za osnivanjem putničke agencije. Na kraju su odlučili da ga neće odobriti jer je Društvo za promet stranaca namjeravalo putničku agenciju osnovati kao zadrugu, a u njezinom bi radu država imala sporednu ulogu.¹³⁷ Iste godine, 1923., obnovljen je zahtjev za osnivanje domaće putničke agencije, ali ovaj put kao dioničarskog društva. Ministarstvo trgovine i industrije ovaj je put odobrilo zahtjev pa je tako „Putnik, društvo za saobraćaj putnika i turista u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, AD, Beograd“ napokon započeo s radom.¹³⁸ S istim je odobrenjem filijala Putnika započela s radom i u Zagrebu. Ona je opsegom posla bila potpuno izjednačena s centralom u Beogradu, ali je njezina samostalnost zapravo bila jako mala, pogotovo kad je u pitanju bilo inozemno tržište.¹³⁹

Osnivanje državne putničke agencije, kao i osnivanje Odsjeka za promet stranaca u sklopu Ministarstva trgovine i industrije, značilo je da država ima određena očekivanja od promicanja razvoja turizma. Na početku je raznim društvima, udrugama i privatnim osobama bilo dopušteno kupovati dionice Putnika, no zbog toga je država ubrzo izgubila dominaciju u dioničarskom društvu. Godine 1927. donijela je zabranu prema kojoj privatne osobe ne mogu biti dioničari, čime je uspostavila punu državnu kontrolu nad Putnikom.¹⁴⁰

„Zadaće Putnika objavljene su 19. studenog 1923. u Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije i prema njima je Putnik na teritoriju čitave države bio obavezan:

¹³⁵ Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 107.-111.

¹³⁶ Vukonić, *Turističke agencije*, 32.

¹³⁷ Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 107.-111.

¹³⁸ Vukonić, *Turističke agencije*, 32.

¹³⁹ Isto, 34.

¹⁴⁰ Isto, 33.

1. davati putnicima i turistima besplatne informacije,
2. sastavljati putne programe i priređivati izlete i poučna putovanja,
3. baviti se prodajom voznih isprava putnicima u zemlji i u inozemstvu za željeznice, parobrode, avione, automobile, itd.,
4. izdavati karte za mjesta za spavanje na prometnim sredstvima prijevoza,
5. izdavati putnicima i turistima uputnice (dozvole) za hotelske sobe i brinuti se za smještaj putnika i turista uopće,
6. opreмати i osiguravati putničku i turističku prtljagu,
7. putnicima i turistima dobavljati vize za putne isprave, ulaznice za izložbe, utrke, kazališta, koncerte i obavljati druge slične poslove,
8. posredovati kod osiguranja putnika za slučaj nezgode,
9. obavljati propagandu za bolje upoznavanje zemlje i njenih prirodnih ljepota i bogatstva, a naročito izdavanjem (u vlastitoj režiji) i prodavanjem novina, brošura, slika, fotografija, razglednica i drugih publikacija, projekcionog i filmskog materijala; dalje reklamnim plakatima i tablicama na željeznicama, u toplicama i drugdje, stalnim izložbama domaćih rukotvorina, proizvoda državnih radiona i
10. baviti se svim trgovačkim, privrednim i novčanim poslovima koji stoje u vezi s prometom putnika i turista i s unapređenjem prometa putnika i turista u zemlji.¹⁴¹

Vrhunac poslovanja Putnika bio je u drugoj polovici 1930-ih, odnosno neposredno prije početka Drugog svjetskog rata. Nakon završetka svjetske ekonomske krize započelo je izrazito uspješno razdoblje za jugoslavenski turizam, pa je tako Putnik tijekom 1937. i 1938. ostvario dobit od 586.390 dinara. Od tog iznosa 80% je bilo uknjiženo u poslovne fondove društva, a 50% od tih sredstava potrošeno je na daljnju turističku propagandu.¹⁴² U zagrebačkoj filijali Putnika organiziran je odjel za proizvodnju fotografija i razglednica koji je tijekom 1938. izdao čak 27.874 turističke fotografije. Iste je godine prvi put u propagandne svrhe korišten film u boji. Tijekom te godine Putnik je sudjelovao i na brojnim izložbama. U inozemstvu je samostalno izlagao u Leipzigu, Pragu, Budimpešti, Milanu, Bratislavi i Solunu, a u zemlji u Zagrebu i Beogradu.¹⁴³

¹⁴¹ Vukonić, *Turističke agencije*, 33.; Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 110.-111.

¹⁴² Vukonić, *Turističke agencije*, 34.

¹⁴³ Isto.

Godine 1939., unatoč početku svjetskog sukoba, Putnik je proširio svoju mrežu filijala i poslovnica u državi, ali i u svijetu. Tako je 1940. u državi imao 38 filijala (mnoge od njih su bile na jadranskoj obali), a u inozemstvu se proširio novim filijalama u Berlinu, Parizu i Sofiji. Putnikovi službenici, odnosno turistički informatori, radili su u diplomatskim predstavništvima tadašnje Jugoslavije u Kairu, Klagenfurtu, Kopenhagenu, Haagu i Salzburgu.¹⁴⁴

Uskoro je Drugi svjetski rat onemogućio poslovanje Putnika, a i razvoj turizma općenito. Putnikove filijale preuzele su nove turističke agencije. Primjerice, u Ljubljani je Putnikovu filijalu preuzela agencija Appiani iz Gorice, u Srbiji je Putnik pretvoren u Srboput, a u Hrvatskoj, odnosno u NDH, u Croatia-put. Na jadranskoj obali (u Splitu, Šibeniku, Dubrovniku i Kotoru) Putnikove je filijale preuzela talijanska turistička agencija CIT.¹⁴⁵ Tijekom rata sve su turističke agencije nastavile s radom, ali u prilično smanjenom opsegu u odnosu na prijeratno vrijeme. Nakon rata, Putnik je ponovno obnovljen te je, obnovivši sve prijeratne filijale, nastavio raditi u novoj državi.¹⁴⁶

4. DJELATNOST ODSJEKA ZA TURIZAM

Još od sredine 19. stoljeća Gradsko je poglavarstvo sustavno brinulo za funkcioniranje i razvoj grada Zagreba. Tijekom godina mijenjala se organizacija i broj odsjeka unutar Gradskog poglavarstva pa se tako 1939. godine gradska uprava sastojala od sljedećih odsjeka i odjela: Predsjedništva, Odsjeka za gradsku imovinu, Financijskog odjela, Predstojništva odjela, Proračunskog odjela, Poreznog odsjeka, Potrošarinskog odsjeka, Računovodstva, Gradske blagajne, dva Obrtna odsjeka, Upravnog odsjeka, Vojnog odsjeka, Socijalnog odsjeka, Odsjeka za tjelesni odgoj, Odsjeka za civilnu zaštitu, Zdravstvenog odsjeka, Prosvjetnog odsjeka, Tržnog odsjeka, Političkog odsjeka, Građevnog odjela, Odsjeka za ceste, Odsjeka za kanalizaciju, Odsjeka za općinske zgrade, Odsjeka za građevno gospodarstvo, Odsjeka za građevno redarstvo, Odsjeka za regulaciju grada, Odsjeka za izmjeru grada,

¹⁴⁴ Isto.

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ Isto, 35.

Odsjeka za gradsko gospodarstvo, Odsjeka za turizam, Odsjeka za pravna pitanja, Veterinarskog odsjeka i Kontrolnog odsjeka.¹⁴⁷

Državna vlast je odmah nakon Prvog svjetskog rata počela primjećivati dobrobit koju bi mogla imati od razvoja turizma pa je tako 1921. godine unutar Ministarstva trgovine i industrije osnovan već spomenuti Odsjek za promet stranaca. U Zagrebu su na promicanju turizma još od 19. stoljeća radila razna društva, ali službeno gradsko tijelo, odnosno Odsjek za turizam, osnovan je tek 1937. godine za vrijeme još jedne reorganizacije gradske uprave. Unutar njega je djelovao Muzej, Javna knjižnica i Obavještajni ured za putnike.¹⁴⁸ Godine 1939. preimenovan je u Odsjek za kulturna pitanja i turizam, a već 1940. godine iz Odsjeka su se izlučili svi poslovi koji su se odnosili na kulturna pitanja i pridodali su se Prosvjetnom odsjeku, pa je ovaj odsjek ponovno promijenio ime u Odsjek za turizam.¹⁴⁹

Godine 1936. Zagreb je rješenjem Ministarstva trgovine i industrije proglašen turističkim mjestom te je donijeta „Uredba o unapređenju turizma“, što je jasni pokazatelj da je turizam postao bitan dio svakodnevnog zagrebačkog života.¹⁵⁰ U Uredbi su navedene zadaće Turističkog odbora, a ovo je samo dio onoga što se od njega očekivalo:

- Gradskom vijeću podnositi nacrt godišnjeg programa rada za unapređenje turizma i prijedlog za financiranje tog rada,

- predlagati uvođenje maksimalnih i minimalnih cjenovnika u ugostiteljskim radnjama, za sobe, javne poslužnike, autobuse i slično,

- odobravati koje se privatne sobe, kada i pod kojim uvjetima mogu iznajmiti putnicima,

- brinuti za održavanje reda, čistoće i higijenskih propisa u svim lokalima, kupalištima i javnim mjestima,

- organizirati priredbe koje bi pridonijele unapređenju turizma,

¹⁴⁷ Dubravka Čengić, *Gradsko poglavarstvo Zagreb, 1850-1945: inventar* (Zagreb: Državni arhiv, 2003), 151.-152.

¹⁴⁸ Isto, 323.-324.

¹⁴⁹ Isto, 150., 323.-324.

¹⁵⁰ Vukonić, *Tempus fugit: povijest turizma u Zagrebu*, 139.

-predlagati postupak protiv onih koji su u hotelima, restoranima, kavanama i pansionima zapošljavali nekvalificirane radnike i koji u ime nagrade za poslugu (napojnice) računaju više od 10% od iznosa računa.¹⁵¹

Nakon što je osnovan 1937. godine, Odsjek za turizam preuzeo je sve zadaće Turističkog odbora – predlagao je razne pravilnike s ciljem unapređenja turizma, organizirali su program putovanja i smještaj stranaca, vodili su evidenciju turističkih institucija, organizirali su razne izložbe, kongrese i sajmove, subvencionirali su razna društva koja su unapređivala turističku ponudu i koja su doprinosila propagandi u inozemstvu, financirali su uređenja muzeja, bavili su se uklanjanjem prosjaka i skitnica s ulica za vrijeme velikih kulturnih događanja itd. U njihov djelokrug spadali su i poslovi unapređenja naučnih, umjetničkih i ostalih kulturnih djelatnosti, Gradska javna knjižnica, Gradski muzej, Gradska gipsoteka, nabava i evidencija umjetnina, poslovi izdavanja gradskih publikacija kulturno-povijesne i naučne prirode te davanje stipendija u naučne svrhe.¹⁵² Spektar poslova Odsjeka za turizam bio je izrazito širok i raznolik, o čemu će biti riječ u sljedećim poglavljima.

a. Pravilnici i zakoni

Nakon osnutka, Odsjek za turizam počeo je nabavljati strane publikacije, zakone i statute o turizmu kako bi po uzoru na njih donijeli vlastite pravilnike i zakone. Već 1937. godine nabavili su „Mariborski statut“ iz kojeg su saznali stalan sastav njihovog mjesnog turističkog odbora (predsjednik mjesne općine, načelnik gradskog mjesnog odsjeka i još tri člana mjesne općine od kojih bi barem jedan trebao biti inženjer tehničke struke, odnosno arhitekt, a dva su trebala biti članovi mjesnog turističkog odbora „Tujsko-prometna zveza v Mariboru“ i trebali su biti upućeni u rad raznih društava o kojima je ovisio napredak turizma – npr. *Slovenskog planinskog društva*, *Mestnog olupševalnog društva*, *zadruga Mariborski teden*, *zadruga Pohorski dom*, *Gostilničarskog društva*, *Trgovskog gremija*, *sekcije Automobilskog kluba Kraljevine Jugoslavije v Mariboru*, itd.). Iz Mariborskog su statuta saznali i na koji su način birali nove članove u turistički odbor, o prekidu članstva, te o djelokrugu i ovlastima turističkog mjesnog odbora.¹⁵³ Iste godine Odsjek za turizam raspitivao se gdje mogu nabaviti talijanske publikacije koje se bave prometom stranaca, pretplatili su se na revije *La Vie d'Italia* i *L'Albergo in Italia* i pokrenuli su postupak nabave zbirke turističkih zakona

¹⁵¹ Isto, 140.

¹⁵² DAZ-10, kutija 11, 84109-XX-1940

¹⁵³ DAZ-10, kutija 1, 143355-XIX-1937.

Kraljevine Italije.¹⁵⁴ Poglavar Gradskog turističkog odsjeka, Miro Majer, trebao je u ožujku 1937. putovati Njemačkom kako bi proučio njihovu turističku organizaciju, ali njegovo je putovanje na kraju odgođeno, a iz arhivskih dokumenata ne saznaje se je li kasnije ipak posjetio Njemačku.¹⁵⁵ Godine 1937. Gradski turistički odbor iz Celja tražio je od zagrebačkog Gradskog poglavarstva da im pošalju statut zagrebačkog turističkog odbora, no Gradsko poglavarstvo ih je moralo izvijestiti da zagrebački statut o turizmu još nije izrađen.¹⁵⁶ Iduće godine Odsjek za turizam nabavio je portugalsku knjigu o organizaciji turizma te su u službenom dopisivanju izrazili želju za daljnjom razmjenom publikacija i detaljnijim upoznavanjem portugalskih nastojanja oko unapređenja turističke službe. Tijekom daljnjeg dopisivanja, Odsjek za turizam poslao je propagandni materijal o Zagrebu, fotografije narodnih nošnji i Srkuljev vodič, s molbom da ih pošalju lisabonskom turističkom odsjeku kako bi došlo do eventualne suradnje tamošnjih turističkih ustanova i zagrebačkog turističkog odsjeka. Također su se zanimali za organizacijski plan portugalskih turističkih ustanova, njihovu nadležnost i funkcioniranje, zakonske propise koji reguliraju promet stranaca, statute njihovih turističkih ureda, itd.¹⁵⁷

Tijekom 1939. godine Odsjek za turizam, odnosno Odsjek za kulturna pitanja i turizam proširio je djelokrug svoje djelatnosti i počeo je donositi sve veći broj odredbi i pravilnika. Primjerice, u siječnju 1939. izdali su odredbu prema kojoj je za pomoćno osoblje hotela, restorana i kavana koje dolazi u neposredan kontakt s gostima, obavezan ljezarski, odnosno liječnički pregled jednom godišnje. Taj se propis odnosio samo na turistička mjesta i gradove i već je postojao u „Pravilnicima za unapređenje turističkih mjesta propisanim po nadležnim banovima“ (tzv. Banjski redovi) iz 1933. godine, ali gotovo nitko ga se nije pridržavao pa je Odsjek za kulturna pitanja i turizam smatrao potrebnim donijeti još jedan propis kako bi pokušao smanjiti broj nepravilnosti.¹⁵⁸

Još 1921. godine donesen je i prihvaćen „Naredbenik slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba o gradskom porezu na putnike“. Prema tom zakonu putnikom je smatrana svaka osoba koja odsjedne u svratištu, pansionu, poduzeću za ukonačivanje putnika ili kod privatnika, a nije stalni stanovnik Zagreba. Svaki putnik, odnosno ugostiteljska ustanova ili privatna osoba koja primi putnika, dužna je zagrebačkoj općini platiti gradski porez na

¹⁵⁴ DAZ-10, kutija 1, 235898-XIX-1937.

¹⁵⁵ DAZ-10, kutija 1, 144348-XIX-1937.

¹⁵⁶ DAZ-10, kutija 1, 217778-XIX-1937.

¹⁵⁷ DAZ-10, kutija 2, 6731-XIX-1938.

¹⁵⁸ DAZ-10, kutija 7, 27292-XX-1939.

putnike. Oprost od plaćanja gradskog poreza na putnike mogla su dobiti samo djeca mlađa od 14 godina i osobe koje su u Zagreb upućene poslovno ili koje su dolazile zbog liječenja.¹⁵⁹

Navedeni porez morali su od putnika ubirati vlasnici svratišta, pansiona, hotela ili bilo kojeg drugog poduzeća ili privatne sobe za konačenje. Ukoliko je vlasnik nekog od tih objekata ubrao manji porez od putnika, trebao je na vlastitu štetu nadoknaditi tu razliku gradskoj općini.¹⁶⁰ Godine 1936. Gradsko poglavarstvo odlučilo je da đaci visokih škola kao i ostali jugoslavenski državljani koji stanuju u poduzećima za ukonačivanje stranaca ne trebaju plaćati gradski porez na putnike.¹⁶¹ Dvije godine kasnije proširili su neplaćanje poreza na putnike i na sljedeće kategorije: organe državnih vlasti kada u Zagrebu borave po službenom poslu, gradske službenike, predstavnike i osoblje turističkih ustanova i saveza, inozemne novinare i članove Jugoslavenskog novinarskog udruženja te učesnike đачkih naučnih ekskurzija kada putuju u pratnji svojih učitelja.¹⁶² Tako su tijekom 1939. oslobođanje od plaćanja poreza na putnike između ostalih tražili i francuski diplomat,¹⁶³ zatim engleski državljani Leonard Arthur Frenken koji je dodijeljen na službu u konzulat Velike Britanije u Zagrebu i koji je boravio u hotelu Palace,¹⁶⁴ te činovnik američkog konzulata Louis Kirley koji je stanovao u hotelu Esplanade.¹⁶⁵ Početkom 1940. Generalni konzulat Republike Poljske u Zagrebu također je tražio oslobođanje od plaćanja poreza na putnike za poljske emigrante koji su putovali kroz Jugoslaviju i koji su bili prisiljeni ostati u Zagrebu nekoliko dana dok ne nabave vize za zemlje u koje su namjeravali nastaviti putovati. Budući da se radilo o bjeguncima koji su uslijed ratnih okolnosti izgubili svu imovinu i vrela zarade, povjerenik za općinu grada Zagreba donio je odluku da se poljski emigranti oslobode plaćanja gradskog poreza na putnike do kraja 1940. godine.¹⁶⁶ Od kraja 1939. na snazi je bila zabrana ulaska stranih umjetnika u Kraljevinu Jugoslaviju, pa je Ferdo Šandorić, vlasnik Pick bara, uputio molbu Gradskom turističkom odsjeku da mu dozvole da od domaćih umjetnika više ne naplaćuje porez na putnike jer mu u protivnom više nitko neće htjeti nastupati.¹⁶⁷

Osim odlučivanja o plaćanju gradskog poreza na putnike, Odsjek za kulturna pitanja i turizam imao je ovlast i za određivanje cijena u zagrebačkim ugostiteljskim objektima.

¹⁵⁹ DAZ-10, kutija 7, 21435-1921.

¹⁶⁰ Isto.

¹⁶¹ DAZ-10, kutija 7, 205.649-II-B-1936.

¹⁶² DAZ-10, kutija 7, 91755-XIX-1938.

¹⁶³ DAZ-10, kutija 7, 12337/1939.

¹⁶⁴ DAZ-10, kutija 7, 125483/1939.

¹⁶⁵ DAZ-10, kutija 7, 106307/1939.

¹⁶⁶ DAZ-10, kutija 10, 15154-XX-1940.

¹⁶⁷ DAZ-10, kutija 10, 4431-XX-1940.

Godine 1940. vlasnici nekoliko zagrebačkih kavana uputili su molbu da se povise maksimirane cijene, a vlasnici kavana Jadran, Maksimir i Zrinjevac tražili su da ih se izluči iz maksimiranja cijena, odnosno da maksimirane cijene vrijede samo do 22 sata. Gradsko poglavarstvo je utvrdilo da je njihova molba opravdana jer je prema podacima Tržnog odsjeka u razdoblju od ožujka do studenog 1940. zaista došlo do povišenja cijena živežnih namirnica, cijena električne struje za rasvjetu ugostiteljskih objekata povišena je za 25%, a cijene goriva porasle su od 29% do 36%. Zbog navedenih razloga Gradsko je poglavarstvo odlučilo povisiti maksimirane cijene te je donijelo odluku da se zagrebačke kavane podijele u tri kategorije. U prvu skupinu kavana ulazile su Esplanade, Dubrovnik i Gradski podrum, u drugu Corso, Zagreb, Kazališna kavana, Splendid, Mignon, Medulić, Dverce, Carlton i Astoria, a u treću sve ostale. Cijene su bile maksimirane ovisno o tome u koju je skupinu kavana bila smještena. Prva skupina je imala najviše cijene, a treća najniže. Tako je za crnu kavu ili kapucinera u prvoj skupini kavana bilo potrebno izdvojiti 5.50 dinara, u drugoj 5.-, a u trećoj 4.- dinara. Za čaj bez ikakvih dodataka vrijedile su iste cijene, a čaj s likerom ili konjakom koštao je 8.50 dinara u prvoj skupini kavana, 8.- u drugoj skupini i 7.- u trećoj skupini. U kavanama se nudila i hrana pa je veliki sladoled koštao 9.50 dinara u prvoj skupini, 9.- u drugoj, a 7.- u trećoj. Kajgana sa šunkom koštala je 14.50 u prvoj, 14.- u drugoj i 12.- u trećoj. Kranjske kobasice sa senfom ili hrenom bile su nešto jeftinije pa su u prvoj skupini kavana koštale 10.50 dinara, u drugoj 10.-, a u trećoj 8.- dinara. Gradsko je poglavarstvo također odredilo da u kavanama London, Jadran, Maksimir i Zrinjevac maksimirane cijene vrijede samo do 23 sata jer te kavane preko dana gotovo ni nisu radile pa uz maksimirane cijene ne bi mogle pokriti režije.¹⁶⁸

Godine 1938. inicirali su osnivanje stručnih tečajeva za turističke vodiče „koji će moći pojedincima ili grupama turista prikazati stručno i ispravno kulturni, privredni i društveni život grada Zagreba, naše umjetničke i historijske spomenike vodeći naročiti obzir o sferi interesa stranca i njihovim posebnim željama“. Osim tečajeva za vodiče, organizirali su i tečaj za redare, konobare, hotelske portire, vozače taksija i sve one koji su dolazili u bliski kontakt s turistima. Oba tečaja bila su besplatna, ali turistički vodič mogla je postati samo ona osoba koja je znala barem jedan strani jezik i koja je završila srednju školu. Na tečaju se učilo o turizmu kao privredi, pravnom ustrojstvu države, prometnoj službi, povijesti grada Zagreba, umjetničkim spomenicima i muzejima, etnografiji, privredi i privrednim ustanovama,

¹⁶⁸ DAZ-10, kutija 12, 182917-XX-1940.

psihologiji vođenja i sastavljanja programa za pregledavanje grada, o vođenju po gradu i okolici, ugostiteljstvu i statistici te se usavršavalo znanje stranog jezika.¹⁶⁹

Zbog čestih loših iskustava prilikom dočeka putnika na željezničkom kolodvoru, kada je pred strancima dolazilo do vikanja, svađanja i naguravanja hotelskih sluga, javnih nosača i privatnika koji su neovlašteno nudili svoje sobe gostima, 1938. godine donijet je „Pravilnik za javne nosače i hotelske sluge pred željezničkim stanicama“. U Pravilniku su, između ostalog, odredili da svi ovlašteni nosači moraju biti pristojno odjeveni u jednoobraznu košulju i kapu na kojoj je trebao biti ušiven broj dozvole, dok su hotelski sluge morali biti odjeveni u odijelo i na kapi im je trebalo pisati ime hotela za koji su radili. Nadalje, prilikom dočeka putnika na željezničkim stanicama, hotelski sluga i javni nosači trebali su biti poredani u dvije kolone tako da između njih ostane prolaz od tri metra kojim se moglo nesmetano prolaziti. Nitko nije smio izlaziti iz reda, vikati, dozivati putnike i svađati se. Očito je postojao i problem s pijanim nosačima i hotelskim slugama jer u Pravilniku stoji da ukoliko se netko prilikom dolaska ili odlaska vlakova pojavi u pijanom stanju, bit će udaljen, izreći će mu se novčana kazna i oduzet će mu se pravo na rad na najmanje mjesec dana.¹⁷⁰

Osim predlaganja i donošenja raznih pravilnika koji su trebali podići zagrebački turizam na višu, europsku razinu, Odsjek za turizam brinuo je i o turističkoj propagandi, odnosno o promidžbi grada Zagreba u inozemstvu, ali i unutar granica Kraljevine Jugoslavije.

b. Turistička propaganda

Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, odnosno Odsjek za turizam, uvidio je potrebu za boljom organizacijom turističke propagande prema općim interesima nacionalnog turizma pa su od Gradskih turističkih odbora svih većih gradova (Beograd, Zagreb, Ljubljana) tražili izvješća s podacima o turističkoj propagandi koju su izvršavali.¹⁷¹ Propaganda turističkih mjesta, pa tako i Zagreba, podrazumijevala je objavljivanje oglasa u stranim i domaćim časopisima i novinama, slanje raznih materijala turističkim vodičima koji su namjeravali propagirati Zagreb, kao i zainteresiranim potencijalnim turistima, stranim veleposlanstvima i raznim turističkim agencijama. Također su financirali izradu reklama,

¹⁶⁹ DAZ-10, kutija 2, 30422-XIX-1938.

¹⁷⁰ DAZ-10, kutija 3, 127340-XX-38.

¹⁷¹ DAZ-10, kutija 5, 99021-XX-1940.

brošura, plakata i karata. Pritom su surađivali s inozemnim turističkim agencijama (filijalama Putnika, ali i drugima).

Iz arhivskih dokumenata može se dobiti uvid u službene prepiske između Odsjeka za turizam i uredništva raznih domaćih i stranih časopisa u kojima su se najčešće dogovarali oko slanja propagandnog materijala i oko subvencije koju zagrebačko Gradsko poglavarstvo mora platiti ukoliko želi da se objavi članak ili oglas o Zagrebu. Kada se radilo o promociji Zagreba u domaćim časopisima, najčešće su plaćali oglase u onim časopisima koji su se bavili isključivo propagiranjem jugoslavenskih turističkih mjesta, odnosno turističkim revijama. Jedan od tih časopisa bila je *Jugoslavenska revija* koja je počela izlaziti 1931. godine. Izlazila je isključivo na hrvatskom jeziku šest puta godišnje (u veljači, travnju, lipnju, kolovozu, listopadu i prosincu) i bila je jedna od rijetkih koje su propagirale unutrašnji promet stranaca u zemlji. Tiskala se u 1000 primjeraka i dijelila se uglavnom besplatno mnogim turističkim institucijama i svim većim hotelima i kavanama u raznim krajevima Kraljevine Jugoslavije. Kao organ Turističkog saveza za Hrvatsko primorje i Gorski kotar u Sušaku, Turističkog saveza u Zagrebu, Saveza za promet stranaca u Ljubljani i Turističkog saveza u Mariboru, uredništvo *Jugoslavenske revije* smatralo je da bi Zagreb, s obzirom na brojne atrakcije za posjetitelje, trebao biti zastupljen s barem jednim člankom u svakom broju časopisa. Za minimalno šest članaka o Zagrebu tijekom 1938. godine tražili su od Odsjeka za turizam 2.500 dinara ili za nekoliko manjih oglasa, uz koje su ponudili i jedan besplatan članak, 1.000 dinara.¹⁷²

Interese jugoslavenskog turizma zastupala je i revija *Jugoslavija u reči i slici*,¹⁷³ kao i najčitanija turistička revija *Kroz Jugoslaviju* koja je imala sjedište u Beogradu i koja je počela izlaziti tek 1939. godine.¹⁷⁴ Cilj uredništva potonje revije bila je organizirana i planska propaganda kroz stručan časopis o turizmu pa su u tu svrhu slali svoju reviju svim filijalama Putnika u zemlji i u inozemstvu, knjižarama, ljetovalištima i prodavačima novina. Izlazila je i na njemačkom jeziku, a već u prvom broju objavili su članak o Zagrebu i predstavili ga kao jedno od važnijih turističkih mjesta Kraljevine Jugoslavije. Dakako, da bi ljepote i znamenitosti Zagreba mogle biti popularizirane putem te revije, zagrebački Odsjek za turizam trebao je platiti 1.000 dinara. Problem je nastao jer je revija *Kroz Jugoslaviju* objavila članak bez konzultiranja i pristanka iz Zagreba. Osim toga, u članku je bio iznesen velik broj

¹⁷² DAZ-10, kutija 5, 6730-XIX-1938.

¹⁷³ DAZ-10, kutija 5, 228578-XIX-1938.

¹⁷⁴ DAZ-10, kutija 6, 16940-XX-1939.

netočnih podataka poput toga da su zidine oko Gradeca postojale prije provale Tatara, da je Zlatnu bulu izdao Bela III i sl. pa je Odsjek za turizam odbio platiti članak koji netočno iznesenim podacima zasigurno nije kvalitetno propagirao Zagreb.¹⁷⁵

Dnevni listovi, poput beogradske *Politike*, također su radili na promicanju turizma. U srpnju 1938. uredništvo tog lista obavijestilo je Gradsko poglavarstvo, odnosno kulturno-turistički odsjek da u kolovozu, tijekom održavanja Zagrebačkog Zbora i Tjedna kulture, imaju namjeru izdati jedan broj posvećen Zagrebu i Savskoj banovini. Gradskom poglavarstvu bilo je jasno da je ovaj broj *Politike* vrlo uspješna propaganda Zagreba pa su u svrhu objave članka o Zagrebu na jednoj stranici izdvojili čak 10.580 dinara. U tom je broju Zagreb bio prikazan kao privredni, financijski i kulturni centar i kao jedno od najvažnijih mjesta Kraljevine Jugoslavije. U prvom dijelu članka Zagreb je bio prikazan kao mali gradić iz 1908. godine, zatim kao malo veći grad iz 1918. i konačno kao velegrad iz 1938. Također je bio naglašen kao važno turističko mjesto u zemlji.¹⁷⁶

Koliko je razvoj turizma bio državni interes, dokazuje i izdavanje *Turističkog dodatka* za 1939. godinu u sklopu časopisa *Politika*. Unatoč velikim troškovima, uredništvo časopisa odlučilo je izdati besplatni turistički prilog u sklopu redovnog broja čija je dnevna tiraža bila 200.000 primjeraka. Taj *Turistički dodatak* sadržavao je sve informacije o ljetovanju i putovanju kroz turistička mjesta Jugoslavije: o redovima vožnji svih prometnih sredstava, o povlasticama u vožnji, hotelima i hotelskim cijenama, primorskim i planinskim turističkim mjestima, kupalištima, sanatorijima, gradovima i njihovim turističkim atrakcijama te o svim važnijim priredbama u zemlji. Usporedno su izdavali i *Turistički almanah* za 1939. koji je služio kao priručnik za putovanje, ljetovanje, sport i turizam općenito. Uvrštavanje Zagreba, kao i drugih turističkih mjesta u *Almanah* bilo je besplatno, ali su molili za suradnju i plaćanje za uvrštavanje u *Turistički dodatak*. Uredništvo *Politike* aludiralo je na Gradska poglavarstva svih jugoslavenskih gradova da im je svima u interesu sudjelovati u izdavanju ovog *Dodatka*. S obzirom na turističku važnost Zagreba, članak o njemu trebao je zauzeti pola stranice, a zagrebačko Gradsko poglavarstvo trebalo je za to platiti 5.330 dinara. Međutim, Odsjek za turizam nažalost je bio prisiljen odbiti uvrštavanje Zagreba jer su do tada već iscrpili sva financijska sredstva koja su im u tu svrhu bila stavljena na raspolaganje tijekom 1938. godine.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Isto.

¹⁷⁶ DAZ-10, kutija 6, 158593-XIX-1938.

¹⁷⁷ DAZ-10, kutija 6, 258583-XIX-1938.

Jugoslavenski biseri, mariborska revija za propagandu prometa stranaca, turizma i gospodarstva, također je promicala zagrebački turizam pa su tako u nekoliko navrata tijekom 1939. tražili od Odsjeka za turizam da im dostave propagandni materijal poput brošura, prospekta, slika i sl. na različitim jezicima.¹⁷⁸ U srpnju, netom prije održavanja manifestacije Mariborski tjedan, objavili su članak o Zagrebu na francuskom, engleskom i njemačkom jeziku kako bi potaknuli posjetitelje da posjete Tjedan kulture u Zagrebu koji se održavao krajem kolovoza i početkom rujna.¹⁷⁹

Časopis *Kulisa*, polumjesečnik za kazalište, film, umjetnost, modu i sport, koji se izdavao u Zagrebu u sklopu Jugoslavenske štampe, također je od Gradskog turističkog odsjeka tražio da im pošalju propagandni materijal za Tjedan kulture koji se održavao u Zagrebu od 26. kolovoza do 7. rujna 1939. godine. Osim toga, molili su ih i ulaznice za njihovog kritičara kako bi kasnije mogao napisati izvješće o toj popularnoj manifestaciji.¹⁸⁰

Uredništvo časopisa *Večer*, koji je izlazio u Zagrebu, odlučilo je izdati svoj poseban *Zborski broj* posvećen velikom napretku Zagreba i Zagrebačkom Zboru kao najvažnijoj propagandnoj ustanovi zagrebačke privrede. Pisali su o radu Gradske električne centrale, Gradske plinare, Stočne blagajne te o prosvjetnoj i turističkoj politici Gradskog poglavarstva, a za to je uredništvu Večeri odobrena uplata od 5.000 dinara.¹⁸¹

Uz sve navedene domaće časopise i revije, posebnu su kategoriju činili časopisi koji su se na stranim jezicima izdavali u Kraljevini Jugoslaviji kako bi potom mogli biti objavljeni u inozemstvu. Cilj im je bio učiniti informacije o njihovoj zemlji što dostupnijima strancima. Jedan od njih bio je časopis *Dalmatien*, koji je izlazio u Dubrovniku na njemačkom jeziku. Uredništvo tog časopisa odlučilo je tijekom 1939. posvetiti jedno izdanje gradu Zagrebu, a za to su tražili naknadu od 1.500 dinara na što je Gradski turistički odsjek pristao.¹⁸² U Beogradu se na engleskom jeziku izdavao *South Slav Herald* koji je bio promoviran kao „jedine jugoslavenske novine na engleskom jeziku“. Od 1932. izlazile su jednom mjesečno, a kasnije čak dva puta tijekom mjeseca. Mogle su se kupiti u svim većim gradovima Kraljevine Jugoslavije, ali i u Londonu i New Yorku. Uredništvo *South Slav Herald*a zastupalo je najveće svjetske listove kao što su *Daily Mail*, *Chicago Tribune*, *Evening Standard*, *Star* itd. i učestalo su besplatno slali članke, oglase i slike o Zagrebu tim listovima. Primjerice, u *Daily*

¹⁷⁸ DAZ-10, kutija 8, 135382-XX-1939.

¹⁷⁹ DAZ-10, kutija 8, 1558728-XX-1939.

¹⁸⁰ DAZ-10, kutija 8, 181182-XX-1939.

¹⁸¹ DAZ-10, kutija 8, 196070-XX-1939.

¹⁸² DAZ-10, kutija 8, 171060-XX-1939.

Mailu je 18. listopada 1936. bio objavljen kratki članak o međunarodnoj fotografskoj izložbi u Zagrebu na kojoj su američki državljani dobili jednu zlatnu i tri srebrne medalje. Svojim je djelovanjem uredništvo *South Slav Herald* vršilo kulturnu, privrednu i turističku propagandu u inozemstvu, a pogotovo u zemljama gdje se govorio engleski jezik tj. u Velikoj Britaniji i njezinim dominionima te u Sjedinjenim Američkim Državama. Prilikom posjete engleskog kralja Edwarda VIII. Jugoslaviji, *South Slav Herald* objavio je veliki članak o Zagrebu s nekoliko slika čime je Zagrebu napravio veliku reklamu. Objavljivali su i članke o raznim zanimljivostima poput Iseljeničkog muzeja u Zagrebu i aktualnostima poput obnove crkve sv. Marka i otkrića pilara i ornamenta koji datiraju u 12. stoljeće. Dakako, objavljivali su i oglase o održavanju međunarodnih sajmova Zagrebačkog Zbora, ali i drugih manifestacija. Uredništvo *South Slav Herald* isticalo je da bi zagrebački turizam imao izrazitu korist od dodatne promocije u njihovom časopisu pa su od zagrebačkog Gradskog poglavarstva tražili da izdvoji 12.000 dinara godišnje kako bi u svakom broju časopisa bila uvrštena posebna rubrika u kojoj bi se pisalo samo o Zagrebu. Budući da je Gradsko poglavarstvo, odnosno Odsjek za turizam, imalo ograničeni budžet, mogli su pristati na plaćanje iznosa od samo 6.000 dinara. Uredništvo *South Slav Herald* pristalo je na plaćanje polovičnog iznosa pa je od 1936./1937. počelo objavljivati stalnu rubriku o gradu Zagrebu. U njoj su se objavljivali članci kulturnog, povijesnog i turističkog karaktera te kratke vijesti.¹⁸³ Koliko je rubrika bila uspješna za propagandu Zagreba dokazuje i članak od 14. srpnja 1937. godine objavljen u zagrebačkom listu *Novosti*. Naslov „Englezi sve više posjećuju naš grad“, s podnaslovom „Na zagrebačkim ulicama mogu se svakog dana vidjeti grupe britanskih turista“, dokaz su sve većeg interesa engleskih turista za Zagreb. U članku su pisali da „malo imade stranaca koji se nisu u Zagrebu zadržali barem jedan dan“ i da se sve češće „na našim ulicama mogu sresti ljudi u *pump* hlačama, sa sportskom kapom, kariranim kaputom i fotografskim aparatom, kako lagano obilaze ulicama, a zastajkuju i posmatraju sa velikim interesom sve karakteristike našeg grada“. ¹⁸⁴ Iz članka se saznaje da su stranci u gradu pretežito bili iz srednjoeuropskih država, među kojima su se isticali Nijemci i Poljaci. Međutim, ustanovili su da se u Zagrebu gotovo svakog dana može sresti najmanje jedna grupa engleskih turista. Njihov interes za Zagreb bio je sve veći i očitiji jer se nije radilo o turistima koji su na proputovanju Europom samo svratili u Zagreb, već o turistima koji su u Zagreb došli direktno iz Londona. Zagreb im je bio prva stanica na putovanju i tek su tu stvarali planove za posjete Dalmaciji i drugim krajevima Kraljevine Jugoslavije. Primjerice, istog dana kada je članak objavljen, u Zagreb je

¹⁸³ DAZ-10, kutija 8, 113063-XIX-1937.

¹⁸⁴ *Novosti*, br. 192, 15.VII.1937., 5.

stigla grupa od 34 engleska industrijalca koji su se trebali neko vrijeme zadržati u Zagrebu, a potom se dio njih trebao uputiti u Beograd, a dio u Split. Za isto ljeto bilo je najavljeno još nekoliko većih grupa engleskih turista.¹⁸⁵

U Beogradu se izdavala i publikacija *Kraljevina Jugoslavija u slici i reči* koja se tiskala na češkom jeziku i koja je u Čehoslovačkoj probudila ogroman interes pa su je čehoslovačko Ministarstvo prosvjete i Ministarstvo trgovine i industrije preporučili svim školama, čitaonicama, raznim ustanovama, društvima, trgovcima, industrijalcima i brojnim drugima. Publikacija je u Čehoslovačkoj bila toliko popularna da su odlučili napraviti novo izdanje u kojem su dvije i pol stranice namjeravali posvetiti Zagrebu, a Gradsko poglavarstvo je za taj članak izvojilo 3.000 dinara.¹⁸⁶ Osim navedene publikacije, o dobrim jugoslavensko-čehoslovačkim odnosima svjedoči i časopis *Slovo*¹⁸⁷ kojeg je u svrhu propagande turizma u Kraljevini Jugoslaviji izdavala Jugoslovensko-čehoslovačka liga sa sjedištem u Zagrebu i koji je bio namijenjen čitateljima u Čehoslovačkoj i čitateljima u Kraljevini Jugoslaviji. U lipnju 1937. izdali su besplatni turistički broj *Slova* u tiraži od 5000 primjeraka. Od toga su 3000 primjeraka poslali bratskim ligama u Čehoslovačkoj te raznim čehoslovačkim udruženjima, društvima i organizacijama.¹⁸⁸ Na prve dvije stranice nalazio se veliki članak o Zagrebu napisan na češkom jeziku. U njemu je naglašeno da mnogi Česi na putu do mora zastanu u Zagrebu, ali da najčešće bez cilja lutaju zagrebačkim ulicama jer im informacije o Zagrebu nisu lako dostupne i da ne znaju kome se obratiti. Upravo zbog toga je u ovom članku i čitavom broju *Slova* pružen pregled najznačajnijih zagrebačkih znamenitosti i zanimljivosti, predložene su rute kretanja i hoteli u kojima mogu odsjesti (Esplanade, Palace, Milinov, Imperial, Astoria i Central), napisani su vozni redovi i cijene putnih karata za vlakove i brodove, sastavljen je popis najznačajnijih novina koje su im mogle poslužiti za informiranje o političkom i gospodarskom životu u Kraljevini Jugoslaviji (*Hrvatski dnevnik*, *Jutarnji list*, *Novosti*, *Obzor*, *Jugoslavenski Lloyd* i *Nova Riječ*).¹⁸⁹ Ostatak ovog broja *Slova* zauzeli su članci na hrvatskom jeziku o Čehoslovacima na hrvatskoj obali koji svojim turističkim dolascima ali i angažmanom u smislu osiguravanja kapitala za hotele, pomažu razvoj hrvatskog turizma. Naime, u poratnim godinama na Jadranu je bilo nedovoljno hotela što je potaknulo čehoslovačke poduzetnike iz hotelijerske struke da ulože novac u gradnju hotela na

¹⁸⁵ DAZ-10, kutija 8, 139531-XIX-1937.

¹⁸⁶ DAZ-10, kutija 1, 223744-XIX-1937.

¹⁸⁷ Časopis *Slovo* bio je mjesečnik za kulturna, ekonomska i socijalna pitanja Jugoslavije i Čehoslovačke.

¹⁸⁸ DAZ-10, kutija 1, 116828-XIX-1937.

¹⁸⁹ *Slovo*, br. 6-9, lipanj-rujan 1937., 1.-4.

Jadranu.¹⁹⁰ Neki od njih bili su namijenjeni isključivo za Čehoslovake, a drugi su imali internacionalni karakter.¹⁹¹ Svojom su aktivnošću čehoslovački poduzetnici potaknuli jugoslavenske državne vlasti da počnu ulagati u razvoj turizma na Jadranu ali i u kontinentalnim predjelima. U časopisu je bilo objavljeno i nekoliko članaka o izrazito dobrim jugoslavensko-čehoslovačkim odnosima i o godišnjoj skupštini Jugoslovensko-čehoslovačke lige.¹⁹² Također je sastavljen pregled značajnijih događaja u Čehoslovačkoj tijekom 1937. godine. Objavljeno je i nekoliko oglasa za razne proizvode i institucije, između ostalog i oglas za Zagrebačko pivo u kojem na češkom jeziku reklamiraju crno Tomislav pivo i svijetla Ožujsko i Grand pivo.¹⁹³ Iz jednog od članaka saznaje se da su već tada među Hrvatima postojale predrasude o čehoslovačkim turistima. Prema autoru tog članka, jedan dio građanske publike smatrao je Čehoslovake škrticama, odnosno doživljavali su ih kao turiste koji se samo žele što jeftinije provesti i što manje potrošiti. Korijen te predrasude autor je vidio još u razdoblju postojanja Austro-Ugarske kada je Beč, zbog visoko razvijene češke nacionalne svijesti, doživljavao Čehe neprijateljima i konkurentima na području privredne djelatnosti. Naravno, Zagreb je pod utjecajem Beča preuzeo i njihove predrasude o Česima. Autor članka smatra takve predrasude neutemeljenima tj. smatra pozitivnom činjenicu da Česi paze na svoj novac i da se ne daju pljačkati ni varati, što neki konobari uporno pokušavaju. S obzirom da jadranska obala nije bila dovoljno razvijena ni uređena, smatra i da ugostitelji neopravdano priželjkiju goste iz bogatih dijelova Europe koji bi trošili ogromne svote novaca, i da bi se trebali zadovoljiti sa srednjim staležom koji je počeo pokazivati sve veći interes za turistička putovanja.¹⁹⁴

Propaganda Zagreba kao turističkog mjesta vršila se i u stranim časopisima. Najzastupljeniji među njima bili su francuski, engleski austrijski, talijanski, a kako se približavao rat sve više i njemački časopisi.

Krajem 1935. godine, dok još nije postojao Odsjek za turizam, u poznatoj francuskoj ilustriranoj reviji *Le Grand Tourisme* izašao je članak o Zagrebu. U članku, za koji je Gradsko poglavarstvo platilo 1.516 dinara,¹⁹⁵ Zagreb je predstavljen kao značajno turističko mjesto u Kraljevini Jugoslaviji koje će svojim znamenitostima zadovoljiti svakog stranca. Osim općih

¹⁹⁰ *Slovo*, 5.

¹⁹¹ U najjača čehoslovačka hotelska poduzeća spadalo je hotelsko naselje Kupari, hoteli Praha, Bristol i Orion na Rabu, hotel Slavija u Crikvenici, hotel Rokan u Selcu, hotel Baška u Baškoj itd.

¹⁹² *Slovo*, 11., 13.

¹⁹³ *Isto*, 29.

¹⁹⁴ *Isto*, 19.

¹⁹⁵ DAZ-10, kutija 1, 144397-XIX-1937.

informacija o Zagrebu poput smještaja i broja stanovnika, opisana je i prometna povezanost s ostatkom Europom, ali i razne posebnosti Zagreba zbog kojih bi mogao biti zanimljiv stranim turistima. Tako navode da „odlično uređene ulice i trgovi, prekrasni parkovi i šetališta, monumentalne građevine, te moderni komunalni uređaji uopće, a tako i bujnost kulturnog, društvenog i privrednog života, dopuštaju Zagrebu takmičenje i s mnogo većim gradovima kulturnog zapada“.¹⁹⁶ Što se tiče prometnih veza, u članku stoji sljedeće: „Povoljni geografski položaj učinio je Zagreb i znamenitom saobraćajnom točkom. Mnogi direktni vlakovi vežu Zagreb sa svim evropskim središtima i ostalom Jugoslavijom, a vazduhoplovno vezan je s Austrijom, Čehoslovačkom i s važnijim mjestima u Kraljevini. Jednako vezan je Zagreb i autobusnim linijama s prekrasnom bližom i daljom okolicom, naročito sa znamenitim kupalištima na Hrvatskom Primorju i s glasovitim Plitvičkim jezerima. Takove saobraćajne prilike, pa udobnost zagrebačkih velikih i luksusnih hotela, predestiniraju Zagreb za važno turističko središte i ishodište za putovanja zapadnom Jugoslavijom, prebogatim prirodnim krasotama i historijskim spomenicima“.¹⁹⁷ Tijekom 1937. godine francuski časopis *L'Illustration de l'Orient* također je objavio broj posvećen Kraljevini Jugoslaviji u kojem je jedan dio zauzeo veliki članak o Zagrebu.¹⁹⁸

Oglasi o Zagrebu objavljivali su se i u Velikoj Britaniji pa je u engleskom časopisu *The Times*, tijekom lipnja 1937., na stranici posvećenoj zbivanjima u Jugoslaviji, objavljen oglas o Tjednu kulture u Zagrebu koji se održavao od 6. do 13. lipnja. Ugledna engleska revija *The Contemporary Review* također je objavila članak o Zagrebu zajedno s fotografijama hrvatskih narodnih nošnji.¹⁹⁹ O Tjednu kulture u Zagrebu pisalo se i u njemačkim novinama pa je *Berliner Lokalanzeiger* za cijenu od 1.750 dinara objavio čak tri oglasa o toj manifestaciji.²⁰⁰ I druge njemačke novine objavljivale su članke i oglase o zbivanjima u Kraljevini Jugoslaviji i Zagrebu. Pimjerice, *Die Woche* je 1938. objavio veliki članak o Kraljevini Jugoslaviji, ali je Odsjek za turizam zaključio da su Zagreb i ostali hrvatski krajevi u njemu potpuno izostavljeni pa su samoinicijativno poslali fotografije i propagandni materijal o Zagrebu kako bi objavili jos jedan članak posvećen hrvatskim krajevima.²⁰¹ Tjednik *Der Feuerreiter* iz Kölna objavio je 1938. članak „Jugoslawische Kunst der Gegenwart“ na kojem im se Odsjek za turizam naknadno zahvalio jer su napisali izvrsne prikaze o crkvi sv. Marka u Zagrebu i

¹⁹⁶ DAZ-10, kutija 1, 215334-IIIa-1935.

¹⁹⁷ DAZ-10, kutija 1, 215334-IIIa-1935.

¹⁹⁸ DAZ-10, kutija 1, 113061-XIX-1937.

¹⁹⁹ DAZ-10, kutija 11, 47943-XX-1940.

²⁰⁰ DAZ-10, kutija 1, 86.252-XIX-1937.

²⁰¹ DAZ-10, kutija 2, 39543-XIX-1938.

radovima hrvatskih umjetnika Ivana Meštrovića i Jure Kljakovića, što je pridonijelo razumijevanju hrvatske kulture u Njemačkoj.²⁰² Zanimljivo je da je zagrebački turistički odsjek, odnosno Gradsko poglavarstvo, pristajalo, a ponekad i iniciralo propagiranje Zagreba u gore navedenim njemačkim novinama, dok je u nekima, koje su bile politički obojane, poput *Des Führer der Salzburger Festspiele 1937*²⁰³ ili *Freude und Arbeit*,²⁰⁴ odbijalo oglašavanje. Međutim, politička situacija se tijekom 1939. promijenila pa je Gradsko poglavarstvo u svrhu jačanja privrednih veza između Njemačke i Jugoslavije, pristajalo na članke i u takvim tipovima novina i časopisa.

Osim u njemačkim, Zagreb je bio prilično zastupljen i u austrijskim i mađarskim novinama. Časopis *Die Gesellschaft* iz Beča, tražio je od turističkog odsjeka da im pošalju propagandni materijal o Zagrebu (prospekte, fotografije zagrebačkih znamenitosti, narodnih nošnji i slično) koji bi mogli iskoristiti za članak.²⁰⁵ Bečka revija *Der Getreue Eckart* također ih je molila za propagandni materijal o Zagrebu.²⁰⁶ Budimpeštanskom ilustriranom listu *Tükör* turistički odsjek poslao je, na njihovu zamolbu, fotografije Zagreba i zagrebačke katedrale,²⁰⁷ a 1939. prihvatio je ponudu švicarskog časopisa *Internationaler Argus der Presse* i odlučio platiti svotu od 1.051 dinar za seriju oglasa ili članaka o Zagrebu.²⁰⁸ Talijanski časopis *L'Illustrazione Italiana* također je nudio svoje usluge propagiranja Zagreba. Budući da su Beograd i Ljubljana već naručili članke o vlastitim gradovima u spomenutom časopisu, i zagrebačko Gradsko poglavarstvo odlučilo se na isto.²⁰⁹ „Jugoslovenski-italijanski propagandni ured“ također je radio na promociji jugoslavenkog turizma. Osim što su nabavili i dijelili prospekte o Jugoslaviji na međunarodnom sajmu koji se u travnju 1940. održavao u Milanu, odlučili su pokrenuti i časopis *Jugoistočna Europa* koji je talijanskoj javnosti predstavljao Slovačku, Mađarsku, Jugoslaviju, Rumunjsku, Bugarsku, Grčku, Tursku i Albaniju.²¹⁰

Interes za Jugoslaviju i za Zagreb pokazivale su i sjevernoeuropske zemlje. Primjerice, krajem 1930-ih u Europi je vladalo veliko zanimanje za tada aktualno hrvatsko pitanje pa je tako Finska u svojim novinama i revijama izvještavala o zbivanjima u Jugoslaviji, pritom

²⁰² DAZ-10, kutija 5, 260636-XIX-1938.

²⁰³ DAZ-10, kutija 1, 113059-XIX-1937.

²⁰⁴ DAZ-10, kutija 8, 189816-XX-1939.

²⁰⁵ DAZ-10, kutija 2, 32598-XIX-1938.

²⁰⁶ DAZ-10, kutija 6, 34203-XX-1939.

²⁰⁷ DAZ-10, kutija 9, 216331-XX-1939.

²⁰⁸ DAZ-10, kutija 8, 197729-XX-1939.

²⁰⁹ DAZ-10, kutija 12, 69974-XIX-1938.

²¹⁰ DAZ-10, kutija 11, 80888-XX-1940.

objavljujući fotografije glavnog hrvatskog grada.²¹¹ Norvežani su također molili zagrebački turistički odsjek da im dostave fotografije narodnih nošnji i prospekte o Zagrebu,²¹² a Danski turistički savez, unutar kojeg je djelovalo posebno jugoslavensko odjeljenje, odlučio je svojim građanima propagirati Jugoslaviju kao zanimljivo turističko odredište i u tu svrhu izdati jugoslavenski turistički vodič. Obavijestili su zagrebački turistički odsjek da smatraju Zagreb gradom „koji se može (i mora) preporučiti danskoj publici, i koji će tu publiku svakako ugodno iznenaditi“.²¹³ Stoga su u uvodnom dijelu vodiča odlučili donijeti kratki opis grada i preporučiti Dancima posjet Zagrebu, a zagrebačkom turističkom odsjeku predložili su da financiraju i još pola stranice teksta o svom gradu jer bi to dodatno povećalo interes Danaca za Zagreb kao turističko odredište.

U Švicarskoj su također pokazivali zanimanje za ovaj dio Europe pa je u Zürichu 1937. objavljen vodič *The Handbook of Central and East Europe* u kojem je na jednoj stranici donijet kratki prikaz Zagreba. U njemu je Zagreb predstavljen kao centar industrijskog, poljoprivrednog, trgovačkog, kulturnog i umjetničkog života, a nadodali su i da „brojne institucije, lijepi javni monumenti, značajni muzeji, među kojima je vrijedno spomenuti kao svijetu najbogatiji Etnografski muzej sa prekrasnim hrvatskim narodnim nošnjama; patricijske građevine kao i široke moderne ulice u novom dijelu grada, kojim teče bujni privredni život (...) pridonašaju svjedočanstvo o prošloj slavi grada Zagreba i njegovoj sadašnjoj funkciji u izgradnji jake hrvatske privrede“.²¹⁴ Također su predložene rute razgledavanja grada privatnim „auto-carima“ na kojima su se obilazile najvažnije znamenitosti Zagreba i okolice (Etnografski muzej, Strossmayerova galerija, Meštrovićeva galerija, Gornji grad, Šestine, Sljeme).²¹⁵

I druge europske zemlje objavljivale su turističke vodiče u kojima je Jugoslavija bila istaknuta kao potencijalno turističko odredište. Belgija je za 1938. godinu objavila *Guide Européen des Hôtels et du Tourisme*, odnosno vodič kroz europske hotele, u kojem su spomenuta dva zagrebačka hotela, Esplanade i Milinov, tri beogradska, Bristol, Grand Hotel i Excelsior, i čak osam hotela za Bled i osam za Dubrovnik.²¹⁶ Firma Baedeker Leipzig odlučila je 1939. izdati novi vodič o Jugoslaviji i u tu je svrhu tražila razni propagandni

²¹¹ DAZ-10, kutija 9, 81.111-XX-1939.

²¹² DAZ-10, kutija 6, 11771-XX-1939.

²¹³ DAZ-10, kutija 2, 69126-XIX-1938.

²¹⁴ DAZ-10, kutija 5, 123126-XIX-1937.

²¹⁵ Isto.

²¹⁶ DAZ-10, kutija 5, 216246-XIX-1937.

materijal i plan grada Zagreba.²¹⁷ Dotični Lovat Fielding Edwards, engleski književnik, objavio je 1938. knjigu, odnosno vodič *Profane Pilgrimage, Wanderings through Yugoslavia* koji je u Engleskoj naišao na odličan prijem i izvrsno je ocijenjen od pojedinih velikih engleskih listova kao što je *The Times*. L.F. Edwards imao je namjeru izdati još jednu knjigu, *A Wayfarer in Yugoslavia* i zbog toga je, s ciljem da skupi dodatni materijal za novu knjigu, preko Putnika molio zagrebačko Gradsko poglavarstvo da mu osigura besplatni dvodnevni ili trodnevni boravak u Zagrebu.²¹⁸ Godine 1938. oglas o Zagrebu izašao je u još jednom engleskom turističkom vodiču – *Aldors 1938 on the continent*. U tekstu na pola stranice Zagreb je predstavljen kao važan ekonomski, trgovački, kulturni i umjetnički centar te su navedene izložbe koje su se održavale od travnja do kraja navedene godine: u travnju se održavao 29. Specijalni internacionalni sajam u Zagrebačkom Zboru i 15. Salon automobila, u lipnju su se održavale Znanstvena izložba i Jadranska izložba u Zagrebačkom Zboru, od srpnja do rujna trajao je 30. Opći internacionalni sajam u Zagrebačkom Zboru i Tjedan kulture s velikim smotrama narodnih nošnji, plesova, pjesama i običaja, u listopadu se održavala Izložba hrvatske štampe, a u prosincu 16. Izložba peradi.²¹⁹ Svjetska putnička organizacija Wagons-Lits/Cook odlučila je 1939. ponovno izdati svoju brošuru, odnosno vodič *How to see Yugoslavia* u 10.000 primjeraka na njemačkom, francuskom i engleskom jeziku. Ta se brošura dijelila svim agencijama koje su djelovale u sklopu navedene svjetske putničke organizacije, a one su je nastavile dijeliti svim pojedincima u njihovim državama koji su bili zainteresirani za putovanje u Jugoslaviju. Oglas o Zagrebu nalazio se na koricama brošure što je za njega imalo veliku propagandnu vrijednost.²²⁰

Osim stranih institucija, organizacija i pojedinaca koji su objavljivali turističke vodiče o Jugoslaviji i Zagrebu, vodiči su se objavljivali i unutar granica Kraljevine Jugoslavije, a kao izdavači prednjačile su razne knjižare, društva, klubovi i muzeji. Odsjek za turizam otkupljivao je pojedine primjerke vodiča ili je direktno financijski pomagao njihovo izdavanje. Jedan od izdavača turističkih vodiča bila je poznata zagrebačka knjižara Kugli koja je 1939. objavila dvije publikacije posvećene Zagrebu: *Zagreb als Kulturzentrum* na njemačkom jeziku i *Zagreb Centre de Civilisation* na francuskom jeziku. U obje su publikacije iscrpno opisane kulturne ustanove grada Zagreba, koje su turistima bile vrlo interesantne. Knjižara Kugli nastojala je pridobiti turistički odsjek da otkupe dio navedenih

²¹⁷ DAZ-10, kutija 6, 21614-XX-1939.

²¹⁸ DAZ-10, kutija 2, 71617-XIX-1938.

²¹⁹ DAZ-10, kutija 3, 91645-XIX-1938.

²²⁰ DAZ-10, kutija 12, 86859-XX-1939.

publikacija jer su smatrali da bi bile izrazito efektivne za propagandu zagrebačkog turizma u inozemstvu, ali i za turiste koji već borave u Zagrebu.²²¹ Budući da je manjkalo publikacija koje bi promovirale jugoslavenski turizam na talijanskom jeziku, a interes Talijana za Jugoslaviju bio je velik, Biblioteka Jadran sa Sušaka odlučila je 1938. izdati vodič *La Jugoslavia, Guida turistica*. U moderno opremljenom vodiču nalazila se jedna geografska karta, planovi Beograda, Zagreba i Ljubljane i oko 100 fotografija najljepših jugoslavenskih krajeva. Zagreb je u ovom vodiču zauzeo istaknuto mjesto na cijeloj stranici, a Gradsko poglavarstvo moralo je za tu promidžbu izdvojiti 1.200 dinara.²²² U travnju 1939., na početku turističke sezone, u Beogradu je izašao *Vodič za turistička putovanja* gdje je u sklopu teksta „Opis turističkih krajeva naše države sa ilustracijama“ opisan i grad Zagreb. Donijet je i popis svih kupališta i lječilišta u Jugoslaviji, red vožnje vlakovima, brodovima, zrakoplovima i autobusima te popis sajмова za 1939. godinu. Vodič je bio preporučen od strane Trgovačke komore u Zagrebu i Zagrebačkog Zbora te je bio štampan na hrvatskom i na njemačkom jeziku. Potonji su bili publicirani u Njemačkoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Poljskoj, Rumunjskoj, Italiji itd., čime su vršili dobru promidžbu jugoslavenskog turizma.²²³ Automobilski klub Kraljevine Jugoslavije objavio je 1937. godine autoturistički vodič *Europa im Automobil* u kojem je s jednim oglasom bio zastupljen i grad Zagreb.²²⁴ Uprava Plitvičkih jezera također je objavljivala promidžbeni materijal pa je 1937. objavila vodič na engleskom i njemačkom jeziku posvećen Zagrebu, Plitvičkim jezerima, Jajcu, Dubrovniku i Sarajevu.²²⁵ Povodom akcije koju je poduzeo Odsjek za turizam da strancima u Zagrebu učini boravak što ugodnijim, zanimljivijim i da ih upozna sa zagrebačkim kulturnim spomenicima pomoću priručnih tiskanih vodiča, Muzej za umjetnost i obrt napravio je 1938. vodič kroz svoje zbirke na hrvatskom, njemačkom, francuskom i engleskom jeziku. Budući da muzejska sredstva nisu bila dovoljna, Odsjek za turizam izdvojio je za tiskanje vodiča na hrvatskom jeziku 15.000 dinara.²²⁶ „TAPRED d.d.“, Teretno i autobusno prometno dioničarsko društvo, objavilo je 1940. vodič *Autobusom kroz kupališta i ljetovališta Jugoslavije* koji je trebao služiti kao priručnik za informiranje o autobusnim linijama i turističkim mjestima koja te linije povezuju, sadržavao je informativne i propagandne tekstove pojedinih kupališta i ljetovališta, ilustracije i oglase hotela i drugih ugostiteljskih objekata koji suradjuju s autobusnim prometom. Vodič

²²¹ DAZ-10, kutija 7, 113792-XX-1939.

²²² DAZ-10, kutija 9, 210581-XIX-1938.

²²³ DAZ-10, kutija 9, 50408-XX-1939.

²²⁴ DAZ-10, kutija 1, 158.422-XIX-1937.

²²⁵ DAZ-10, kutija 3, 134.156-XIX-1937.

²²⁶ DAZ-10, kutija 5, 255196-XIX-1938.

je izašao na hrvatskom, njemačkom i mađarskom jeziku u 15.000 primjeraka, a u njemu je bio prezentiran i Zagreb kao jedno od važnijih turističkih mjesta.²²⁷

Odsjek za turizam bio je zadužen i za druge oblike vršenja propagande, a ne samo putem novina, časopisa i vodiča. Na primjer, financirali su izradu kinoreklama, prospekata, plakata i karata (automobilskih, geografskih i dr.), te su dostavljali raznovrsne informacije i fotografije Zagreba pojedincima iz inozemstva. Tako je putopisac Willy Pollack od Odsjeka za turizam dobio prospekte grada Zagreba i pismo u kojem mu preporučaju da odsjedne u hotelu Imperial koji se nalazi u središtu grada ili da unajmi sobu s kupaonicom jer je namješteni stan s dvije sobe teško dobiti u najam.²²⁸ Gospođica Stella Baird, koja je 1939. boravila u Dubrovniku, molila ih je da joj pošalju program zbora koji je nastupao u Hrvatskom narodnom kazalištu tijekom Tjedna kulture 1938. i popis sela iz kojih su dolazili seljaci u svojim narodnim nošnjama. Ti su joj podaci bili potrebni jer je namjeravala posjetiti jedno od tih sela i snimiti njihove narodne nošnje za jedan američki časopis s kojim je surađivala.²²⁹ Steve Snopek iz Južne Australije u pismu upućenom Odsjeku za turizam izrazio je veliko zanimanje za Zagreb i želju da o njemu nauči što je moguće više. Odsjek mu je zauzvrat poslao knjigu Stjepana Srkulja „Zagreb u prošlosti i sadašnjosti: 1093-1928“ te prospekt o gradu Zagrebu na engleskom jeziku.²³⁰

Mnoga privatna lica slala su ponude da financiraju izrade filmova o Zagrebu, ali najčešće ih je Odsjek za turizam odbijao jer uglavnom nisu imali dovoljno sredstava na raspolaganju ili su smatrali da za nema potrebe za takvom vrstom propagande.²³¹ Nisu uvažili čak ni prijedlog poznatog fotografa i filmaša Konstantina Kosticha, čiji su radovi bili izlagani na Svjetskoj izložbi u New Yorku i uvršteni u časopis *National Geographic*, da napravi seriju fotografija i film o Zagrebu.²³² Zbog pomanjkanja raspoloživih sredstava nisu uvažili ni ponudu tvrtke Svetloto-film da izradi „reprezentativni kulturni tonfilm o gradu Zagrebu, koji bi služio u prvom redu turističkoj propagandi u inozemstvu“. ²³³ Razlog pomanjkanja sredstava za tako skupe izdatke poput izrade filmova bilo je, dakako, ulaganje u drugu vrstu promidžbe i subvencioniranje raznih izložbi, događanja i društava.

²²⁷ DAZ-10, kutija 11, 65716-XX-1940.

²²⁸ DAZ-10, kutija 1, 144329-XIX-1937.

²²⁹ DAZ-10, kutija 7, 158700-XX-1939.

²³⁰ DAZ-10, kutija 6, 78771-XX-1939.

²³¹ DAZ-10, kutija 1, 318852-XIX-1937.; DAZ-10, kutija 1, 217682-XIX-1937.

²³² DAZ-10, kutija 3, 124764-XIX-1938.

²³³ DAZ-10, kutija 5, 264567-XX-1938.

c. Subvencioniranje i pomaganje kulturno-umjetničkih društava i sportskih saveza

Budući da je glavna zadaća Odsjeka za turizam bila promicanje, razvoj i širenje turističke djelatnosti, u opseg posla ulazilo je i donošenje odluka oko novčanog pomaganja, odnosno subvencioniranja raznih društava i saveza čije je djelovanje utjecalo na razvoj zagrebačkog turizma. Sva društva, savezi, pa i pojedinci kojima je trebala novčana pomoć, obraćali su se sa zamolbama Odsjeku za turizam koji je potom razmatrao hoće li njihovu molbu uvažiti i s kolikim novčanim iznosom će pripomoći njihovom djelovanju. U podnošenju zamolbi prednjačila su kulturno-umjetnička društva i sportski savezi, ali bilo je i drugih poput obrtnika i visokoobrazovnih institucija. Dakako, Odsjek za turizam imao je godišnji proračun, odnosno iznos koji je bio namijenjen za takve izdatke, a u nekim slučajevima morali su se konzultirati i s višim tijelima unutar gradske uprave.

Godine 1938. obratilo im se „Hrvatsko poštansko pjevačko društvo Golub“ koje je slavilo 25 godina svog postojanja i doprinosa na kulturnom polju pa su željeli u Zagrebu organizirati veliki vokalni koncert. Dakako, za koncert su bili potrebni veliki izdaci te se pjevačko društvo Golub odlučilo obratiti Odsjeku za turizam koji im je pomogao s iznosom od 1.000 dinara.²³⁴ „Pjevačko društvo Lisinski“ također je tražilo novčanu pomoć, ali ovaj put za koncert koji su trebali održati u Budimpešti. Uvjerivši Odsjek za turizam da na taj način rade na zagrebačkom publicitetu, a samim tim i na razvoju turizma, Odsjek im je odlučio pomoći, ali nepoznato je s kojim iznosom.²³⁵ „Glazbeno društvo intelektualaca“ tražilo je 1938. novčanu pripomoć za koncertnu turneju po Njemačkoj, jer, kako su naveli, u Njemačkoj je vladao veliki interes za Kraljevinu Jugoslaviju i turneje poput njihove mogle bi ispraviti krivu sliku o kulturnoj zaostalosti koju mnogi stranci imaju o njima.²³⁶ Boris Papandopulo, kompozitor, dirigent i delegat Jugoslavije u Stalnom savjetu za međunarodnu suradnju kompozitora, molio je 1939. godine novčanu pripomoć za putovanje i sudjelovanje na glazbenom festivalu u Frankfurtu na Maini. Njegova je zadaća bila briga za propagandu djela jugoslavenskih autora u inozemstvu pa je tako u posljednjih nekoliko godina uspio u velikim europskim glazbenim središtima plasirati djela hrvatskih, između ostalog i zagrebačkih kompozitora poput Božidara Kunca, Antuna Dobronića, Jakova Gotovca i drugih. Napomenuo je da kao jugoslavenski delegat svake godine sudjeluje na sličnim festivalima i da je uvijek putovao o vlastitom trošku, ali da

²³⁴ DAZ-10, kutija 3, 111269-XIX-1938.

²³⁵ DAZ-10, kutija 4, 184313-IIA-1937.

²³⁶ DAZ-10, kutija 6, 59404-IIA-38.

ostali delegati u tu svrhu dobiju obilatu potporu i pripomoć od svojih država, općina i kulturnih ustanova. Stoga se ovaj put i on odlučio obratiti Općini grada Zagreba kako bi nadokandio barem jedan dio troškova putovanja i boravka u Frankfurtu.²³⁷ Iz arhivskih dokumenata nije poznato je li tu pomoć zaista i dobio. „Udruženje glumaca Kraljevine Jugoslavije“, sekcija Zagreb, također je 1939. molilo za novčanu potporu kako bi održali banket za engleske glumce, članove *The Gate Theatre* iz Dublina, koji su između 13. i 15. travnja 1939. gostovali u Hrvatskom narodnom kazalištu. Za tu je priliku Odsjek za turizam odlučio da može izdvojiti 2.500 dinara.²³⁸ Godine 1940. u tijeku su bile pripreme za održavanje III. kongresa Međunarodne fotoamaterske unije, čija je organizacija još 1939. bila povjerena „Hrvatskom fotoamaterskom savezu“, odnosno Fotoklubu Zagreb. Fotoklub Zagreb odlučio je, ukoliko to budu dopuštale opće svjetske prilike, održati kongres u kolovozu 1941. jer je za takav događaj bila potrebna dulja priprema. Uz kongres, namjeravali su održati izložbu umjetničke fotografije, izložbu fotografske štampe i literature, turističko-propagandnu izložbu o Banovini Hrvatskoj pod naslovom „Lijepa naša domovina“ te prvi svjetski natječaj za najbolje snimke u prirodnim bojama.²³⁹ Za tako ambiciozan poduhvat tražili su od Odsjeka za turizam odgovarajuću subvenciju, no niti u ovom slučaju nije poznato jesu li je dobili.

U Zagrebu se u međuratnom razdoblju puno truda ulagalo i u razvoj sporta i drugih oblika rekreacije, a neki od najpopularnijih bili su nogomet, biciklizam, automobilizam i planinarstvo. Osim za navedene, raslo je zanimanje i za sportove poput skijanja, boksa, kajakaštva, tenisa i golfa. Zaljubljenici u svaki od spomenutih sportova osnivali su svoje saveze i udruženja i često su se znali obraćati Odsjeku za turizam s namjerom da dobiju određenu subvenciju ili su pak samo iznosili prijedloge koji su mogli unaprijediti turizam Zagreba i okolice. Tako je „Društvo za poljepšavanje grada“ zamolilo da se zbog estetskih i zdravstvenih razloga te zbog brige za bolju budućnosti i razvoj turizma, u obzir uzmu sljedeći prijedlozi: tražili su zabranu svake neracionalne sječe šume u užem i širem krugu grada Zagreba jer „naši brijegovi sve više postaju pusti i time nastaju puzava tla, a svojim izgledom pružaju neugodnu sliku i pred strancima, te odaju naš nehaj za prirodnu ljepotu okolice Zagreba“, zatim su tražili da se uredi putevi do Kraljičinog zdenca i cesta za automobile do Šestina, da se produlji tramvajska pruga do Šestina kako bi put na Sljeme bio pristupačan širokom pučanstvu grada Zagreba, da se uredi put od Mirogoja u Remete, da se svi putevi koji vode prema zagrebačkoj okolini po ljeti polijevaju vodom kako ne bi bilo velike prašine, te da

²³⁷ DAZ-10, kutija 8, 141576-XX-1939.

²³⁸ DAZ-10, kutija 7, 81120-XX-1939.

²³⁹ DAZ-10, kutija 12, 149741-XX-1940.

se barem nedjeljom i blagdanima zabrani vožnja automobilima kroz Zelengaj i ostale puteve koji vode u prirodu.²⁴⁰ „Hrvatsko planinarsko društvo“ u Zagrebu iznijelo je 1937. godine vrlo slične zahtjeve. Naglasili su da je Medvednica najljepši ukras grada Zagreba, ali da je i važan faktor u pogledu klime, kao i u pogledu narodnog zdravlja. S obzirom da je vrijednost šume neprocjenjiva, apelirali su na predsjednika Gradske općine Teodora Peičića da zaštiti šume od napada onih koji je žele bezobzirno uništiti radi vlastite materijalne koristi. Osim toga, izrazili su veliku potrebu za izgradnjom cesta. Naime, na Medvednici je u to vrijeme postojala samo jedna cesta kojom su se mogli služiti automobili – stara gradska cesta preko Blizneca do Doma gradskih činovnika na Sljemenu koja je izgrađena još 1897. zaslugom tadašnjeg gradskog načelnika Adolfa Mošinskog.²⁴¹ Gradska općina uvidjela je potrebu za novim cestama i napravila je projekte,²⁴² ali ih nikada nije izvela, pa je Hrvatsko planinarsko društvo tražilo da napokon realiziraju projekte gradnje cesta. Smatrali su da bi se izgradnjom tih cesta znatno pojačao posjet Medvednici te da bi se dobila nova, vrlo povoljna, cestovna veza Zagreba i Prigorja sa Zagorjem. Također su vjerovali da bi izgradnja cesta na Medvednici poboljšala prometne veze između Zagrebačke gore i kupališta na Savi, što bi Zagreb učinilo pravim turističkim mjestom. U međuratnom razdoblju u većini svijeta ulagale su se ogromne svote novaca za gradnju cesta, „i to ne samo u nizini i u nižim planinama (među takove ceste spadaju i sve ceste na Medvednici), nego i na visinske ceste, koje se kao – cesta ispod Glocknera u Austriji – grade ogromnim troškovima, ali i služe svojim ciljevima i svrhama“.²⁴³ Upravo zbog toga je Hrvatsko planinarsko društvo, kojem se pridružio i „Đački planinski dom“,²⁴⁴ odlučilo inzistirati na izgradnji cesta na Medvednici. Bilo im je jasno da gradska općina nema dovoljno vlastitih sredstava, ali uvidjeli su mogućnost da se gradnja izvede iz fonda Ministarstva građevina, čiji je fond raspolagao dovoljnim sredstvima.²⁴⁵ Početkom 1938. Hrvatsko planinarsko društvo predvidjelo je da će cesta od vrha Medvednice do Šestina biti gotova do zime te godine.²⁴⁶ Dakle, radovi su odobreni, izgradnja ceste je financirana, ali iz arhivskih dokumenata nije poznato je li cesta zaista bila završena do tog vremena. Cesta od vrha Medvednice do Zagorja bila je pak izgrađena tek 1977. godine. Prijedloge za modernizaciju postojećih i izgradnju novih trasa cesta, koje su trebale pomoći da Zagreb

²⁴⁰ DAZ-10, kutija 1, 135563-XIX-1937.

²⁴¹ Alan Čaplar, *Planinarski vodič po Hrvatskoj* (Zagreb: Mozaik knjiga, 2015), 73.

²⁴² Projekt za jednu cestu je bio nastavak ceste od Doma činovnika na Sljemenu, ispod Tomislavovog doma i Sv. Jakoba na Kraljičin zdenac pa do Šestina. Drugi projekt odnosio se na odvojak od od Sljemena do Stubičkih toplica koji je tada postojao samo kao kolni put.

²⁴³ DAZ-10, kutija 1, 176393-XIX-1937.

²⁴⁴ DAZ-10, kutija 1, 176333-21.IX.1937.

²⁴⁵ Smatrali su da bi za izgradnju potrebnih cesta na Medvednici bilo potrebno oko 2.000.000 dinara.

²⁴⁶ DAZ-10, kutija 5, 023978-7.II.1938.

postane pravo turističko mjesto, imalo je i „Društvo za puteve Savske banovine“. Primjerice, dali su mišljenje da se sve postojeće važne ceste (i one koje će se tek izgraditi) prošire na 8 metara širine jer se pokazalo da širina od 6 metara nije dovoljna za sigurno i brzo odvijanje motoriziranog prometa. Nadalje, iznijeli su zahtijev da se svi mostovi moraju graditi, odnosno da im se mora pojačati nosivost na najmanje 14 tona. Zavoje je također trebalo proširiti tako da im radijus bude što veći kako bi se dva vozila od 12 metara duljine mogla istovremeno, bez zaustavljanja, mimoilaziti. Izrazili su mišljenje da su u pogledu cestogradnje najvažnija sljedeća dva prometna poteza: tromeda Jugoslavija-Njemačka-Italija preko Ljubljane, Zagreba, Broda, Beograda, Kragujevca i Niša za Sofiju, te potez od Sušaka uz Jadransku obalu preko Cetinja za Skoplje i prema grčkoj granici. Najvažnijim ulaznim, odnosno izlaznim cestama iz države, koje su se trebale hitno rekonstruirati, smatrali su sljedeće: od jugoslavensko-njemačke granice preko Maribora, Rogaške Slatine, Krapinskih toplica, Velikog Trgovišća, ispod piramide na Sljemenu, Kraljičinog zdenca, kroz Šestine, Zagreb, Karlovac i Plitvička jezera do Dalmacije, te ona od jugoslavensko-mađarske granice preko Čakovca, Varaždina, Novog Marofa, Sesveta i Zagreba, pa preko Karlovca i Ogulina do Novog Vinodolskog. Smatrali su da bi Zagreb prvom cestom dobio „veličanstveni ulaz u grad koji bi predstavljao odličnu turističku atrakciju na kojoj bi nam zavidjeli mnogi gradovi Europe“, a druga cesta je nakon rekonstrukcije trebala biti jedna od najljepših i najkraćih veza Zagreba s morem.²⁴⁷ Iz svega navedenog jasno je da je Zagreb bio važno prometno čvorište i veza Kraljevine Jugoslavije s ostatkom Europe, ali da je trebalo još mnogo financijski ulagati u kvalitetu i moderniziranje prometnica.

Odsjeku za turizam za pomoć se krajem 1937. godine obratilo i društvo za promicanje interesa Gorana i Gorskog kotara u Zagrebu, „Goranin“. Navedeno društvo tražilo je nedjeljni izletnički vlak iz Zagreba prema Fužinama, jer u to vrijeme se i Gorski kotar počeo razvijati kao turističko odredište, ali Odsjek je tu molbu morao odbiti. Naime, nekoliko godina ranije već su pokušali uvesti željezničku liniju između Zagreba i Fužina, no zbog nedovoljnog broja putnika odlučili su je ukinuti.²⁴⁸

Već spomenuti sportski klubovi i savezi također su tražili pomoć od Odsjeka za turizam. Primjerice, sportski klub „Marathon“ tražio je 1937. godine subvenciju za gradnju spremišta za kajake i gostinskih soba na Savi. Gradska općina poklonila im je u svrhu gradnje spremišta potrebno zemljište i odobrila predložene nacрте prema kojima bi izgradnja stajala oko 90.000

²⁴⁷ DAZ-10, kutija 11, 65644-XIX-1938.

²⁴⁸ DAZ-10, kutija 2, 26-XIX-1938.

dinara. Članovi i prijatelji kluba Marathon uspjeli su sakupiti 30.000 dinara, a s tim iznosom nisu se ni usudili započeti s gradnjom pa su se za pomoć odlučili obratiti Odsjeku za turizam. Naime, kajakaštvo se u posljednje vrijeme, s obzirom na prirodno bogatstvo rijeka u zemlji, naglo i neočekivano razvilo. Mnogi kajakaši iz inozemstva pokazivali su sve veći interes za hrvatske rijeke, pa je, primjerice, u lipnju 1936. godine 40 njemačkih kajakaša posjetilo Savu. Vozili su od Bohinja do Zagreba, a onda su produžili prema južnim krajevima. Krajeve kojima su prolazili snimali su kamerom, a kasnije su te filmove prikazivali u Njemačkoj i drugim zemljama. Sportski klub Marathon smatrao je da bi za daljnji razvoj tog sporta trebalo stvoriti i nužne preduvjete, odnosno spremište za kajake. Odsjek za turizam uvidio je korist od razvoja sportskog turizma, no ograničeni proračunom, mogli su pružiti subvenciju od samo 5.000 dinara.²⁴⁹ Međutim, iz ostalih arhivskih dokumenata tijekom narednih godina, saznaje se da je spremište za kajake na Savi ipak sagrađeno, a u svrhu izgradnje prostorije za noćenje stranaca donirali su im 1939. godine još 2.000 dinara.²⁵⁰ „Društvo za konjogojstvo i konjski sport“, jedino te vrste u čitavoj zemlji, tražilo je 1938. uoči održavanja natjecanja *Concours Hippique*, novčanu subvenciju od 2.000 dinara. Naime, navedeno društvo postojalo je već 12 godina i svake je godine, osim 1937., od zagrebačkog Gradskog poglavarstva dobivalo pripomoć od 2.000 dinara. Budući da su natjecanja u jahanju privlačila mnoge strance, Odsjek za turizam ipak je odlučio nastaviti subvencionirati Društvo za konjogojstvo i konjski sport.²⁵¹ „Jugoslavenski tenis-savez“ također se 1938., tijekom održavanja *Davis Cupa* u Zagrebu, obratio Odsjeku za turizam za jednokratnu novčanu pomoć. Ta im je subvencija bila potrebna kako bi pokrili troškove oko dočeka i primitka reprezentacija Velike Britanije, Čehoslovačke i Švedske, a s obzirom da je grad Zagreb od održavanja međunarodnih *Davis Cup* utakmica imao veliku korist u turističkom pogledu, Financijski odbor odlučio im je dodijeliti subvenciju u iznosu od 5.000 dinara.²⁵² Godine 1938. „Jugoslavenski boksački savez“ ugostio je u Zagrebu talijansku boksačku momčad iz grada Trevisa, a Odsjek za turizam dao im je na korištenje autobuse za razgledavanje grada i okolice.²⁵³ „Jugoslavenski šahovski savez“ tražio je što izdašniju subvenciju za organizaciju „nacionalnog majstorskog turnira za šampionat Jugoslavije“ koji se održavao od 26. prosinca 1938. do 14. siječnja 1939. godine i na kojem su, osim jugoslavenskih majstora, sudjelovali i šahovski majstori iz Njemačke, Poljske i Češke. Budući da se ovakav turnir prvi put održavao u Zagrebu i da su o njemu izvještavali i

²⁴⁹ DAZ-10, kutija 2, 25067-XIX-1938.

²⁵⁰ DAZ-10, kutija 6, 28736-XX-1939.

²⁵¹ DAZ-10, kutija 4, 158600-XIX-1938.

²⁵² DAZ-10, kutija 4, 100.087-IIA-1938.

²⁵³ DAZ-10, kutija 5, 233382-XIX-1938.

domaći i strani mediji, koji su na taj način propagirali i promicali turizam u Zagrebu, Odsjek za turizam odlučio im je dodijeliti subvenciju od 5.000 dinara.²⁵⁴ „Automobilski klub Kraljevine Jugoslavije“ tražio je subvenciju od 900 dinara za izdavanje karte automobilskih puteva u Kraljevini Jugoslaviji. To je trebalo biti već drugo izdanje koje je osim prikaza i podataka o putevima, uključivalo i druge informacije važne za svakog putnika (npr. podatke o najvažnijim turističkim znamenitostima, hotelima i drugim ugostiteljskim poduzećima). Na poledini karte objavili su kratki oglas o turističkim mjestima u Savskoj banovini, a potom su je razaslali svim automobilskim klubovima, turističkim organizacijama i putničkim uredima u zemlji i inozemstvu.²⁵⁵

Razna druga poduzeća i udruženja također su se obraćala Odsjeku za turizam s različitim zahtjevima. Jugoslavenska „Standard-Vacuum Oil Company“ tražila je dozvole da moderniziraju postojeću benzinsku stanicu na križanju Vodnikove ulice i Savske ceste, u blizini Zagrebačkog zbora. Zbog sve bržeg razvoja automobilizma i turizma, benzinske stanice trebale su se što prije modernizirati te imati bržu poslugu i funkcionalnost, a pogotovo one koje su se nalazile na prometnim mjestima poput navedene na križanju Savske i Vodnikove. Ta je stanica bila prva na udaru svim automobilima pri polasku, odnosno povratku iz Hrvatskog primorja, Plitvičkih jezera, Bosne i Dalmacije. Osim toga, trebalo je uvesti i barem jednu benzinsku stanicu s noćnom službom jer su redovito stizale pritužbe od strane turista kako gotovo svi europski gradovi imaju benzinske stanice koje rade i noću.²⁵⁶ Zagrebački zbor također se obraćao Odsjeku za turizam s molbama poput one za pripomoć oko putnih troškova za odlazak u Bari na kongres „Unije međunarodnih sajмова“. ²⁵⁷ U ime izrađivača vijenaca, aranžmana i buketa, 1939. godine Odsjeku za turizam obratilo se „Udruženje zanatlija za grad i srez Zagreb“. Naime, u srpnju ili kolovozu te godine u Zagrebu se trebao održati cvjećarski kongres u sklopu kojeg se namjeravala prirediti izložba cvjetnih radova, aranžmana, cvjetnog bilja, itd. Za takav poduhvat bili su potrebni veliki novčani izdaci, a financijske mogućnosti cvjećarskih obrtnika bile su izrazito slabe, pa su odlučili tražiti pomoć. Inače, takve su priredbe privlačile velik broj domaćih i stranih posjetitelja i bile su uobičajene u svim većim europskim gradovima koji su u svrhu što bolje kvalitete i posjećenosti kongresa i popratnih izložba, donirali velika novčana sredstva.²⁵⁸ Godine 1939. i „Hotelijerski savez“ tražio je novčanu pomoć za održavanje kulinarske izložbe prigodom

²⁵⁴ DAZ-10, kutija 5, 238245-XIX-1938.

²⁵⁵ DAZ-10, kutija 7, 151697-XX-1939.

²⁵⁶ DAZ-10, kutija 1, 219.356-XIX-1937.

²⁵⁷ DAZ-10, kutija 1, 217617-XIX-1937.

²⁵⁸ DAZ-10, kutija 6, 63502-XX-1939.

proljetnog sajma uzoraka u Zagrebačkom zboru. Budući da je organiziranje takve izložbe bilo izrazito skupo, ali i od velike važnosti za turizam, Odsjek je odobrio subvenciju od čak 30.000 dinara.²⁵⁹

Osim pružanja financijske pomoći, Odsjek za turizam radio je na razvoju turizma pomažući u organizaciji raznih turističkih događanja o čemu će više biti riječi u sljedećem poglavlju.

5. TURISTIČKI SADRŽAJI

U Zagrebu su se svaki tjedan održavale redovite priredbe koje su posjećivali i Zagrepčani i strani turisti. Popularni dani bili su srijeda i subota jer se tada održavao tržni dan tijekom kojeg je, naročito među strancima, izrazito atraktivna bila revija narodnih nošnji i rukotvorina. Ponedjeljkom se gotovo redovito održavao koncert Zagrebačke filharmonije, a petkom koncert Hrvatskog glazbenog zavoda uz sudjelovanje najboljih zagrebačkih reproduktivnih umjetnika te komornih udruženja i zavodskog koncerta. Uz navedene priredbe, u Zagrebu su se održavale i brojne druge manifestacije. Na primjer, 1938. godine u veljači se održala proslava 75. godišnjice Hrvatskog pjevačkog društva Kolo, u travnju 19. Specijalni sajam Zagrebačkog zbora i 15. Sajam automobila te proštenje u Remetama, u svibnju proštenje kod sv. Mihalja u Gračanima i Jadranska izložba u Zagrebačkom zboru prilikom kongresa Jadranske straže, u lipnju i kolovozu ponovno proštenje u Remetama kraj Zagreba, krajem kolovoza najvažnija zagrebačka priredba Tjedan kulture i sajam Zagrebačkog zbora, u listopadu proštenje kod sv. Mihalja u Gračanima te u prosincu Vinska izložba u Zagrebačkom zboru.²⁶⁰

Prilikom održavanja svake veće priredbe bilo je potrebno surađivati s gradskim tijelima. Tako je Uprava perivoja Maksimir 1938. godine, uoči proslave 100. godišnjice osnutka i predaje perivoja Maksimir na uporabu građanima grada Zagreba, surađivala s Gradskom općinom, Odsjekom za turizam te Građevinskim odjelom jer je za uređenje perivoja Maksimir, odnosno izgradnju klupa i pozornice, bila potrebna veća količina građevnog materijala i radna snaga.²⁶¹ Svima je bilo u interesu da proslava što bolje uspije jer je čitav prihod bio namijenjen Gradskom zoološkom vrtu za prehranu životinja, a prema želji

²⁵⁹ DAZ-10, kutija 7, 106098-XX-1939.

²⁶⁰ DAZ-10, kutija 1, 35390-VIII-1937.

²⁶¹ DAZ-10, kutija 4, 155.181-IA-1938.

gospodina Predsjednika gradske općine proslava je trebala biti što svečanija i trebala se održati 4. rujna 1938. za vrijeme trajanja Tjedna kulture. U 11 sati tog dana metropolit Alojzije Stepinac trebao je u kapelici sv. Jurja u perivoju Maksimir održati misu na koju su bili pozvani svi predstavnici i odličnici građanskih i vojnih vlasti. Zatim se u 16 sati trebala održati velika pučka svečanost u korist Gradskog zoološkog vrta. Za tu su svečanost zamolili kazalište da sudjeluje s baletom i ponekom pučkom glumom, poput Dubravke ili Ivice i Marice. Pjevačka društva također su zamolili za sudjelovanje, a uputili su zamolbe i raznim tvrtkama da sudjeluju u povorci s okićenim kolima te su priredili povorku ponija, deva i ljama.²⁶²

U listopadu 1938. u Umjetničkom paviljonu na Trgu kralja Tomislava „Fotoklub Zagreb“ organizirao je i održao VI. Međunarodnu izložbu umjetničke fotografije. Budući da su na izložbu trebali doći predstavnici iz 35 država, izložba je, osim umjetničkog, imala i veliki međunarodni značaj. Zbog toga su uputili molbu Odsjeku za turizam da daju svoju preporuku Generalnoj direkciji državnih željeznica u Beogradu da odobre polovični popust na željeznicama u vrijeme trajanja izložbe.²⁶³ Fotoklub Zagreb imao je tu čast da već sljedeće godine organizira VII. Međunarodnu izložbu umjetničke fotografije²⁶⁴ i ponovno 1941. IX. Međunarodnu izložbu umjetničke fotografije.²⁶⁵

Od prosinca 1938. do kraja siječnja 1939. u novootvorenom Domu hrvatskih likovnih umjetnika održavala se izložba „Pola vijeka hrvatske umjetnosti“. Javni radnici iz Sjedinjenih Američkih Država, Njemačke i Poljske pokazali su veliki interes za tu izložbu pa je Odsjek za turizam slao kataloge navedene izložbe u Chicago, New York, Washington, Bremen i Varšavu.²⁶⁶

Godine 1939. „Savez hrvatskih vinogradara i voćara“ odlučio je nakon 33 godine prirediti u Zagrebu prvu hrvatsku izložbu kasnog grožđa, voća i voćnih prerađevina.²⁶⁷ Za mjesto održavanja izložbe odredili su Umjetnički paviljon na Trgu kralja Tomislava jer su ga smatrali najpristupačnijim i najreprezentativnijim mjestom koje će privući velik broj stranaca.

Od događanja koja su bila izrazito posjećena trebalo bi spomenuti i Domaćinski tjedan kojeg je organiziralo Kolo domaćica u travnju 1940. godine. Za vrijeme održavanja te

²⁶² DAZ-10, kutija 4, 143095-XIX-1938.

²⁶³ DAZ-10, kutija 4, 163038-XIX-1938.

²⁶⁴ DAZ-10, kutija 5, 266031-XIX-1938.

²⁶⁵ DAZ-10, kutija 12, 149741-XX-1940.

²⁶⁶ DAZ-10, kutija 8, 101166-XX-39.

²⁶⁷ Posljednja slična izložba održala se 1906. godine.

manifestacije održavala su se razna predavanja iz domaćinstva, propagirao se domaćinski rad, a priredilo se i javno natjecanje u kuhanju u kojem su sudjelovale domaćice iz raznih krajeva države, među kojima su bile i akademski obrazovane žene. Tom je prilikom bio odobren popust od 50% na željeznicama pa je Domaćinski tjedan privukao u Zagreb mnoge posjetitelje.²⁶⁸

U Zagrebu su se priređivala i sportska događanja, a jedno od zanimljivijih bila je trodnevna biciklistička tura od 600 kilometara kroz Hrvatsku i Sloveniju. Polazišna točka utrke bila je u Zagrebu, a potom se nastavljala kroz Jastrebarsko, Karlovac, Novo Mesto, Ljubljano, Celje, Maribor, Ptuj, Varaždin, Ludbreg, Koprivnicu, Đurđevac, Križevce te je završavala ponovno u Zagrebu. Održana je od 13. do 15. kolovoza 1938. u organizaciji Ilustriranih sportskih novosti, tvornice Semperit i Koturaškog saveza Kraljevine Jugoslavije, a privukla je oko tridesetak natjecatelja i znatan broj gledatelja.²⁶⁹

Jedan od obaveznih kulturnih sadržaja u turizmu svakog većeg grada u međuratnom razdoblju predstavljao je etnografski muzej čija je zadaća bila pokazati barem dio izvornog života naroda. U Zagrebu je Etnografski muzej otvoren 1919. godine, a tada je donesen i dokument u kojem se ističu njegove zadaće prikazivanja života i kulture hrvatskog naroda, prvenstveno seljaka, zatim prezentiranje života i (seljačke) kulture drugih naroda te reprezentiranje čitave hrvatske kulture. Vrlo brzo je postao običaj da se muzej uključi u razgledavanje grada, pogotovo kada su u pitanju bili strani posjetitelji.²⁷⁰

Dakako, tijekom međuratnog razdoblja najviše zanimanja među turistima i Zagrepčanima izazivale su izložbe održavane u sklopu Zagrebačkog zbora, Tjedan kulture i Seljačka smotra. Navedene manifestacije redovito su privlačile velik broj stranih i domaćih turista te su odigrale veliku ulogu u promociji grada Zagreba.

a. Zagrebački zbor

Pod utjecajem velikih svjetskih izložbi koje su se održavale od sredine 19. stoljeća,²⁷¹ skupina hrvatskih privrednika osnovala je 1909. godine, na poticaj zagrebačkog

²⁶⁸ DAZ-10, kutija 11, 54608-XX-1940.

²⁶⁹ DAZ-10, kutija 4, 158597-XIX-1938.

²⁷⁰ Vukonić, *Tempus fugit: povijest turizma u Zagrebu*, 117.

²⁷¹ Prva svjetska izložba održala se u Londonu 1851. godine. Nastavile su se održavati svakih nekoliko godina u raznim gradovima: Parizu, Londonu, Beču, Philadelphiji, Melbourneu, Chicagou, Bruxellesu, St. Louisu itd.

gradonačelnika Milana Amruša, društvo Zagrebački zbor. Prvotno je cilj društva bio unapređenje trgovine, industrijske i obrtne proizvodnje te povećanje prometa stranaca u Zagrebu. U tu su se svrhu održale prve izložbe 1910., 1911. i 1913. godine. Prvi svjetski rat prekinuo je rad društva, ali 1922. godine ponovno su nastavili s organiziranjem izložbi i sajмова. U novonastaloj državi glavna zadaća Zagrebačkog zbora postala je afirmiranje domaće, ali i inozemne industrije i obrta, privredno povezivanje različitih dijelova Kraljevine Jugoslavije koji su prethodno gravitirali različitim tržištima te povezivanje hrvatskog gospodarstva s europskim.²⁷² U razdoblju od revitalizacije Zbora 1922. godine pa do održavanja prvih specijaliziranih izložbi 1926. godine, poslovanje Zbora se profesionaliziralo i internacionaliziralo.²⁷³ Od prvotnog sajma uzoraka, koji je gotovo u potpunosti bio namijenjen promociji domaćih proizvoda, Zagrebački zbor postao je vodeći međunarodni velesajam u čitavoj državi na kojem su sve češće sudjelovali i inozemni izlagači.²⁷⁴ Njihova dominacija nad domaćim izlagačima došla je do izražaja tijekom jeseni 1924. i 1925. kada su se po prvi put održale specijalizirane izložbe automobila. Na njima su gotovo isključivo izlagali inozemni proizvođači motornih vozila i opreme, a taj potez Zagrebačkog zbora pretvorio je Zagreb u središte trgovine motornim vozilima u Kraljevini Jugoslaviji.²⁷⁵

Godine 1924. društvo Zagrebački zbor pristupilo je Međunarodnoj trgovačkoj komori sa sjedištem u Parizu, a 1925. sudjelovalo je u utemeljenju „Unije međunarodnih velesajmova“ sa sjedištem u Milanu, što je značajno utjecalo na međunarodnu afirmaciju Zbora.²⁷⁶ Tijekom druge polovice 1920-ih godina, Zbor se u potpunosti prilagodio tržišnim uvjetima rada i načinu poslovanja suvremenih europskih velesajmova pa je specijalizirao svoje izložbe i orijentirao se prema inozemnim izlagačima.²⁷⁷ Međutim, i domaći izlagači nastavili su sudjelovati u radu Zbora, najviše na jesenskim izložbama, dok su na proljetnim prevladavali inozemni izlagači. Razlog tomu bila je specijalizacija čitavog sajma pa se tako proljetni sajam specijalizirao uglavnom za prodaju uvozne robe koju domaće tvornice nisu proizvodile – poput motornih vozila, poljodjelskih strojeva i alata i sl.²⁷⁸

²⁷² Ivo Belin, „Značenje zagrebačkog velikog sajma,“ *Službeni vijesnik Zagrebačkog sajma uzoraka*, 3, 1922, bez broja stranice.

²⁷³ Goran Arčabić, *Zagrebački zbor kao poveznica hrvatskog i europskog gospodarstva (1922.-1940.)* (Zagreb: Srednja Europa i Muzej grada Zagreba, 2013), 56.-57.

²⁷⁴ Isto, 59., 225-226.

²⁷⁵ Isto, 59.

²⁷⁶ Isto, 55.

²⁷⁷ Isto, 60.

²⁷⁸ Isto, 65., 69.

Sredinom 1920-ih došlo je do promjene u strukturi inozemnih izlagača na Zagrebačkom zboru.²⁷⁹ Naime, do 1925. najbrojniji izlagači bili su francuski privrednici no nakon otkazivanja trgovinskog ugovora i uslijed promjena političkih odnosa u Europi, počeli su se povlačiti.²⁸⁰ Iako je Francuska nastavila izlagati na Zagrebačkom zboru, bila je zastupljena s izrazito malim brojem izlagača. Na primjer, 1924. na jesenskom sajmu uzoraka bila je zastupljena s čak 47.4%,²⁸¹ dok se 1927. taj postotak smanjio na 6.5% od ukupnog broja izlagača.²⁸² Istovremeno se značajno počeo povećavati broj njemačkih izlagača, uz koje je nastavio izlagati i konstantno prisutan povećati broj privrednika iz Austrije i Čehoslovačke.²⁸³ Uz navedene zemlje, često su bile prisutne, iako sa znatno manjim brojem izlagača, zemlje poput Italije, Mađarske, Švicarske, Engleske, Sjedinjenih Američkih Država, Nizozemske, Švedske, Danske i dr. Početkom 1930-ih, odnosno od 1930. do 1934. Zagrebački zbor suočavao se s posljedicama velike ekonomske krize zbog koje se drastično smanjio broj inozemnih izlagača i obujam djelovanja.²⁸⁴ Primjerice, ionako mali broj zastupljenih francuskih izlagača smanjio se 1934. na samo 2.1%, dok se broj njemačkih smanjio s 39.2% izlagača 1928.²⁸⁵ na samo 20.1% 1934. godine.²⁸⁶ Nakon završetka velike ekonomske krize, i kada je 1935. napokon riješeno pitanje zemljišta,²⁸⁷ Zagrebački zbor doživio je svoju punu afirmaciju kao važan čimbenik međunarodne robne razmjene.²⁸⁸ Unatoč političkim promjenama koje su nakon 1935. zahvatile Europu i koje su vodile prema Drugom svjetskom ratu, upravo je razdoblje između 1935. i 1940. bilo vrhunac poslovanja Zagrebačkog zbora u čitavom međuratnom razdoblju. U tom je razdoblju Zagrebački zbor u pravom smislu postao mjesto za gospodarsko nadmetanje velikih europskih sila, prvenstveno Francuske i Njemačke.²⁸⁹

²⁷⁹ Isto, 226.

²⁸⁰ Političko-gospodarski odnosi između Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije i Francuske bili su izrazito složeni i s vremenom je došlo do pogoršanja zbog neispunjenih očekivanja Kraljevine Jugoslavije o otkupu njenih privrednih viškova i zbog francuskog inzistiranja za povratom predratnih i ratnih dugovanja Kraljevine Srbije.

²⁸¹ Arčabić, 48.

²⁸² Isto, 72.

²⁸³ Isto, 72., 85., 93.

²⁸⁴ Isto, 226.

²⁸⁵ Isto, 85.

²⁸⁶ Isto, 159.

²⁸⁷ Sa Sajmišta (prostor između današnje Martićeve i Heinzlove ulice) je preseljen u novi kompleks izgrađen na Savskoj cesti (današnji Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu i Tehnički muzej).

²⁸⁸ Arčabić, 227.

²⁸⁹ Isto, 215., 218. Potpisivanjem trgovinskih bilateralnih ugovora, sredinom 1930-ih dolazi do prevlasti njemačkog ekonomskog utjecaja u Jugoistočnoj Europi kako bi njemačka vlast osigurala za svoju državu dovoljnu količinu hrane, sirovine i tržište za izvozne proizvode. Zabrinuti zbog sve slabijeg ekonomskog i političkog utjecaja Francuske u Kraljevini Jugoslaviji i kako bi pokušali umanjiti utjecaj Njemačke, Francuzi su od 1935. ipak odlučili intenzivnije sudjelovati na međunarodnim sajmovima Zagrebačkog zbora.

Od 1936. na jesenskim sajmovima ponovno je porastao inozemni broj izlagača, a broj manifestacija se povećao. Na primjer, neposredno prije izbijanja Drugog svjetskog rata, tijekom 1939. godine, Zagrebački zbor održao je četiri velike izložbe. Od 29. travnja do 8. svibnja održavao se 31. Proljetni specijalni sajam sa XVI. Salonom automobila na kojem je od čak 321 izloženog motornog vozila prodano 222.²⁹⁰ Izlagali su se automobili iz raznih država, uključujući Francusku s predstavljenih sedam marki vozila, Italiju s dvije, SAD s dvanaest, Švedsku s jednom, Češko-Moravski protektorat s dvije, a među svima njima prednjačila je Njemačka s dvadeset i jednom markom vozila.²⁹¹ Održan je i *Concours d'élégance*, odnosno izbor za najbolje automobile, koji je privukao mnoštvo posjetitelja. Saloni automobila održavali su se u sklopu Proljetnog sajma Zagrebačkog zbora još od 1924. i svake su godine dokazali da su najvažnija i najuspješnija manifestacija na polju motorizacije u Kraljevini Jugoslaviji. U sklopu Proljetnog sajma 1939. održala se i izložba i sajam vina koji je organizirao Savez hrvatskih vinogradara i voćara. Sudjelovalo je 139 izlagača (137 domaćih i 2 iz inozemstva).²⁹² Organizirana je i Turističko-kulinarska izložba čija je zamisao bila pokazati domaćoj i stranoj publici ljepote jugoslavenskih i inozemnih turističkih krajeva i njihove kulinarske specijalitete. Sudjelovala su 42 izlagača od kojih je 20 bilo stranaca koji su predstavljali međunarodni turizam. Nijemci su, dakako, bili najzastupljeniji i naglasak su stavili na svoje autostrade, dok su Francuzi i Talijani propagirali svoj turizam pomoću vina i sireva.²⁹³ Domaći privrednici izlagali su i narodne rukotvorine koje su privlačile veliko zanimanje stranih posjetitelja. Sljedeća velika izložba, 32. Međunarodni opći veliki sajam uzoraka održana je od 26. kolovoza do 4. rujna 1939. Unatoč teškim prilikama u Europi, na ovom jesenskom sajmu službeno su sudjelovale Češko-Moravska, Francuska, Italija, Nizozemska i Njemačka. Ukupno je sudjelovalo 996 izlagača, od čega je 315 bilo iz Jugoslavije, a 686 iz inozemstva. Od stranih izlagača najjače je bila zastupljena Njemačka s 484 izlagača, zatim Francuska sa 79, Italija s 55, Češko-Moravska s 21, Nizozemska također s 21, Mađarska sa 7, Engleska sa 6, Švicarska isto sa 6, SAD s 4, Švedska s 2 i Bugarska s 1.²⁹⁴ Najveća i najposjećenija atrakcija ovog sajma bila je nizozemska tvrtka Philips koja je priredila Televizijsku izložbu. Tada su u čitavoj Europi samo stanice u Londonu i Berlinu emitirale televizijski program pa je ova Televizijska izložba u sklopu Zagrebačkog zbora

²⁹⁰ DAZ-10, kutija 10, 17845-XX-1940.

²⁹¹ Isto.

²⁹² Isto.

²⁹³ Isto.

²⁹⁴ Isto.

postigla ogroman uspjeh i među domaćim i među stranim posjetiteljima.²⁹⁵ Održavanje jesenskog sajma poklopilo se s važnim događajem koji je potresao cijelu Europu. Njemačka je 1. rujna 1939. godine napala Poljsku čime je započeo Drugi svjetski rat. Francuska se odmah povukla sa Zagrebačkog zbora, a na svim idućim izložbama tijekom 1940. prevladale su zemlje potpisnice Trojnog pakta.²⁹⁶ Nakon jesenskog sajma održana je od 7. do 17. listopada 1939. I. Zemaljska izložba voća Banovine Hrvatske koja je bila odlično posjećena. Izložbu je ponovno organizirao „Savez hrvatskih vinogradara i voćara“ uz suradnju vlasti Banovine Hrvatske, Zagrebačkog zbora i Gospodarske sloge. Izlagala su 1632 privrednika iz Banovine Hrvatske koji su izložili 4876 uzoraka raznog voća poput jabuka, kruški, grožđa, šljiva, smokvi, naranči, limuna, badema i lješnjaka.²⁹⁷ Krajem godine, odnosno od 1. do 3. prosinca 1939. održavala se XV. Izložba peradi, kunića i ptica pjevica na kojoj je izlagalo 27 izlagača koji su predstavili svoje pasmine s najboljim rasplodnim primjercima, a najbolji je dobio nagradu od 11.000 dinara.²⁹⁸

Zagrebački zbor je tijekom čitavog međuratnog razdoblja bio mjesto susreta, posredništva, trgovanja i upoznavanja s inovacijama u svijetu industrijske i obrtne proizvodnje, ali i mjesto gdje su se velike europske sile nadmetale za gospodarsku i političku premoć u Kraljevini Jugoslaviji. Izložbe i sajmovi Zagrebačkog zbora redovito su privlačili velik broj posjetitelja, i stranih i domaćih, a to su uspijevali zahvaljujući dobro osmišljenoj propagandi u novinama, kinematografima i publikacijama u stručnim glasilima te putem slanja letaka raznim institucijama, tvrtkama ili pojedincima, tj. fizičkim osobama. Koliko je rad Zagrebačkog zbora bio značajan za privredni život Zagreba, ali i čitave Kraljevine Jugoslavije, dokazuje i podatak da su Državne željeznice za svaku izložbu osiguravale popust na prijevoz (najčešće željezničku povlasticu besplatnog povratka, odnosno popust od 50% na vožnju vlakom kroz Kraljevinu Jugoslaviju).²⁹⁹ Sličan oblik propagande i pomoć državne vlasti, odvijao se i prilikom organiziranja i održavanja Tjedna kulture, manifestacije kojom se Zagreb nastojao prikazati kao europski grad bogate kulture i povijesti.

²⁹⁵ Arčabić, 207.

²⁹⁶ Isto, 218.

²⁹⁷ DAZ-10, kutija 10, 17845-XX-1940.

²⁹⁸ Isto.

²⁹⁹ DAZ-10, kutija 1, 217681-XIX-1937.

b. Tjedan kulture

U cilju unapređenja turizma, Odsjek za turizam je u suradnji s Narodnim kazalištem, Maticom hrvatskih kazališnih dobrovoljaca, Seljačkom slogom i Zagrebačkom filharmonijom, od 1937. organizirao Tjedan kulture u Zagrebu. Manifestacija se održavala jednom godišnje, uglavnom u kolovozu, a uključivala je razne reprezentativne priredbe koje su trebale predstaviti hrvatsko umjetničko stvaranje i visok nivo kulturnog života Zagreba.

Prvi Tjedan kulture, održavan od 5. do 13. lipnja 1937. godine, bio je zamišljen kao veoma ambiciozan projekt. Iako su Zagrepčani bili naviknuti na razne priredbe, izložbe i druga kulturno-umjetnička zbivanja, nikad ih se nije održalo tako mnogo unutar jednog tjedna. Prvog dana, 5. lipnja, održano je svečano otvorenje na kojem su u prostorijama Zagrebačkog zbora nastupili Hrvatski pjevački savez i razna druga pjevačka društva iz pokrajine i Zagreba. Na Pučkom učilištu održano je predavanje dr. B. Širole o pučkoj glazbi kao osnovi nacionalne umjetničke glazbe, dok se u Hrvatskom narodnom kazalištu na trgu kralja Aleksandra održala opera „Porin“ Vatroslava Lisinskog, a na lokaciji u Frankopanskoj ulici drama „Zrinski“ Tita Strozija.³⁰⁰ Također je održano i predavanje Matice hrvatske o vrijednosti knjiga i čitanja. Drugi dan Tjedna kulture, 6. lipnja, ponovno su nastupala razna pjevačka društva u prostorijama Zagrebačkog zbora, a u Narodnom kazalištu održao se balet Krešimira Baranovića „Licitar“, opera Krste Odaka „Dorica pleše“ te tragikomedija Gene Senečića „Slučaj s ulice“.³⁰¹ Treći dan, 7. lipnja, na Pučkom učilištu održavale su se recitacije raznih pjesama, u prostorijama Zagrebačkog zbora Simfonijski koncert Zagrebačke filharmonije pod vodstvom dirigenta Krešimira Baranovića (na repertoaru su bile pjesme poput „Z mojih bregov“ K. Baranovića i „Sunčana polja“ Blagoja Berse), a u Narodnom kazalištu drama „Hasanaginica“ Milana Ogrizovića te „Mala Floramye“ Ive Tijardovića.³⁰² Idućih dana, sve do 13. lipnja, nastavile su se održavati razne kazališne predstave, koncerti i brojna predavanja o seljačkoj kulturi, stanju u kazalištu i sl. Neka od značajnijih događanja tih dana bila su opera Ivana pl. Zajca „Nikola Šubić Zrinski“, drama Milana Begovića „Bez trećega“, historijska tragedija Mirka Gogovića „Matija Gubec“, drama Miroslava Krleže „Leda“, opera Jakova Gotovca „Ero s onoga svijeta“, opereta Srećka Albinija „Barun Trenk“, predavanje dr. Slavka Batušića „Kroz povijest hrvatskog kazališta“, hrvatski narodni plesovi i pjesme koje je izvela Matica hrvatskih kazališnih dobrovoljaca u Narodnom kazalištu, svadbeni običaji iz

³⁰⁰ DAZ-10, kutija 13. Kulturni tjedan u Zagrebu od 5.-13.VI.1937 (izvješće), 1.

³⁰¹ DAZ-10, kutija 13. Kulturni tjedan u Zagrebu od 5.-13.VI.1937 (izvješće), 1.-2.

³⁰² DAZ-10, kutija 13. Kulturni tjedan u Zagrebu od 5.-13.VI.1937 (izvješće), 2.

Trebarjeva koje su izveli seljaci u Narodnom kazalištu, te Smotra hrvatske seljačke kulture koja se održavala u Narodnom kazalištu i Zagrebačkom zboru.³⁰³ Na Smotri su seljaci članovi ogranka Seljačke sloge predstavljali narodne nošnje, običaje, plesove i popijevke, a iz novinskih članaka zaključuje se da je upravo ta priredba bila najposjećenija. Za vrijeme trajanja Tjedna kulture održavali su se i „Dani knjige“ u organizaciji Matice hrvatske, nagradno natjecanje za najljepše ukrašeni prozor i balkon cvijećem te izložba narodnih rukotvorina u Zagrebačkom zboru.³⁰⁴ Unatoč tome što su organizatori uložili mnogo truda i predviđali velik uspjeh, čitava manifestacija pokazala se te godine prilično neuspješnom. Naime, organizatori su računali s velikim brojem posjetitelja iz raznih bližih i daljih mjesta, ali upravo u to vrijeme na selu su se odvijali radovi na polju, a u Zagrebu je te godine bilo iznimno vruće i sparno pa ni Zagrepčani nisu bili motivirani za posjećivanje predstava, koncerata i predavanja, koje su mnogi tijekom godine ionako već vidjeli. Časopis *Večer* bilježi kako je posjećenost Tjedna kulture bila razočaravajuće mala, „u kazalištu je posjet bio katastrofalan“, „na koncertima prava pustoš“, a „predavanja jedva da je tko i slušao“.³⁰⁵ Ukupni broj posjetitelja koji su došli iz drugih mjesta iznosio je 3565, ali većina njih posjetila je samo izložbu narodnih rukotvorina (čak 1887 ljudi). Rekordan broj ljudi posjetio je II. Festival Hrvatskog pjevačkog saveza i Seljačku smotru – čak 25 000. Opera „Porin“ privukla je pak samo 180 posjetitelja, a drama „Zrinski“ svega 60. Koncerti su bili još slabije posjećeni. Na primjer, za Simfonijski koncert Zagrebačke filharmonije bilo je prodano samo 20 karata. Najslabije su, međutim, prošla predavanja za koja nije vladao gotovo nikakav interes. Posjetitelji iz pokrajine nisu se uopće zanimali za predavanja tako da su svi posjetitelji bili Zagrepčani. Primjerice, na Gavazzijevo predavanje „Svoje i tuđe u sastavu kulture i sela“ i Širolino „Pučka muzika kao osnov nacionalnoj umjetničkoj muzici“ došlo je ukupno 48 ljudi, dok je na predavanje sveučilišnog profesora dr. Artura Schneidera došlo samo četvero ljudi. Autor članka u *Večeri* na kraju je izrazio nadu da će organizatori, poučeni ovim iskustvom, u budućnosti bolje promisliti i bolje prirediti čitavu manifestaciju.³⁰⁶

Prilikom za to imali su već iduće godine kada su odlučili Tjedan kulture održati u drugom terminu – od 28. kolovoza do 4. rujna, kada se održavao i 30. Međunarodni jubilarni sajam Zagrebačkog zbora. Tom su prilikom odlučili izdati reklamne razglednice na sedam jezika u nakladi od 100 000 komada na kojima je predstavljen program Tjedna kulture i koje su

³⁰³ DAZ-10, kutija 13. Kulturni tjedan u Zagrebu od 5.-13.VI.1937 (izvješće), 2.-6.

³⁰⁴ DAZ-10, kutija 13. Kulturni tjedan u Zagrebu od 5.-13.VI.1937 (izvješće), 6.

³⁰⁵ *Večer*, br. 4962, 15.VI.1937., 3.

³⁰⁶ Isto.

poslane svim važnijim turističkim i kulturnim ustanovama i društvima u zemlji i inozemstvu. Osim toga, vršena je intenzivna propaganda u kinematografima, domaćim i stranim radijima te putem radija. Za tu su se priliku gradile pozornice i tribine kako bi se predstave i koncerti mogli održati pod vedrim nebom. Svi posjetitelji Zagrebačkog zbora, pa tako i Tjedna kulture imali su popust od 50% na željeznicama.³⁰⁷ Zbog svih navedenih stavki, kao i pomno odabranih priredbi, Tjedan kulture bio je 1938. godine iznimno dobro posjećen. Priredbe su privukle i strane i domaće turiste pa su svi zagrebački hoteli i svratišta bili popunjeni.³⁰⁸ U izvješću naglašavaju da je „uspjeh bio toliki, da su neke priredbe kao "Dubravaka" i "Čovjek" morale biti na zahtjev publike ponovljene te su i na reprizi bila sva mjesta zaposjednuta, a bile bi prikazivane još nekoliko puta da nije loše vrijeme spriječilo prikazivanje na ljetnoj pozornici“.³⁰⁹ Osim Gundulićeve „Dubravke“ i starinske drame o bogataševom umiranju pod naslovom „Čovjek“, izvedene su i Šenoina drama „Prosjak Luka“ te opera „Porin“ Vatroslava Lisinskog. Održala se i „Smotra hrvatskih narodnih nošnja, pjesama, plesova i običaja“ u priredbi Seljačke sloge, „Simfonijski koncert“ orkestra Zagrebačke filharmonije i izložba posvećena životu i radu Augusta Šenoe povodom 100. godišnjice njegovog rođenja. Također, u isto vrijeme kao i Tjedan kulture, održavao se već spomenuti sajam Zagrebačkog zbora te Međunarodni kongres europske federacije teozofskih društava i Međunarodni kongres profesora historije medicine.³¹⁰ Zato ne čudi da su „priredbe posjetili mnogi ugledni stranci, učesnici Međunarodnog kongresa medicine, nekoliko inostranih novinara među kojima su se isticali gg. Gulliland, suradnik nekoliko engleskih listova, Rauscher urednik TTT., Diederich njemački publicista“, a „o značenju i uspjesima Tjedna kulture bilo je pisano u nekoliko uglednih inozemnih novina i časopisa“.³¹¹ O uspjehu Tjedna kulture dovoljno govori podatak da je u kolovozu i rujnu 1938. zabilježen rekordan broj posjeta stranaca u posljednjih pet godina. Tijekom kolovoza i rujna 1937. Zagreb je posjetilo 14 690 stranaca, dok je 1938. godine, unatoč sve lošijim međunarodnim odnosima, u Zagreb došlo njih 16 004.³¹²

Zbog sve većeg interesa strane i domaće publike za Tjedan kulture, organizatori su 1939. godine ponovno izdali 100 000 reklamnih razglednica na sedam jezika, ali i knjižicu s programom u kojoj je na hrvatskom, njemačkom, francuskom i engleskom jeziku pisao kratki sažetak svake predstave ili koncerta te biografija autora. I te se godine čitava manifestacija

³⁰⁷ DAZ-10, kutija 8, 258582-XIX-1938.

³⁰⁸ Isto.

³⁰⁹ Isto.

³¹⁰ DAZ-10, kutija 8. Reklamna razglednica „Tjedan kulture Zagreb 28.VIII. – 4.IX.1938.“

³¹¹ DAZ-10, kutija 8, 258582-XIX-1938.

³¹² Isto.

odvijala na pozornici pod vedrim nebom, odnosno na Trgu Stjepana Radića, današnjem Trgu sv. Marka. Na programu su se ponovno našli već dobro poznati „Dubravka“ i „Porin“, a uz njih i glazbena suita „Život Hrvata“ prema tekstu Aleksandra Freudenreicha te „Hrvatski plesovi“ u izvedbi Matice hrvatskih kazališnih dobrovoljaca.³¹³ U istom tjednu održana je „Smotra hrvatske seljačke kulture“ na kojoj su ponovno predstavljeni narodni plesovi i nošnje, 32. Međunarodni opći veliki sajam uzoraka Zagrebačkog zbora, izložba likovnih radova Kluba hrvatskih likovnih umjetnica u Domu likovnih umjetnosti i Sportska izložba u Umjetničkom paviljonu.³¹⁴

Nakon prvog, neuspješnog Tjedna kulture, organizatori, odnosno Gradsko poglavarstvo, učinilo je odličan potez premjestivši termin održavanja na kraj kolovoza i početak rujna. Budući da se u isto vrijeme održavao i jesenski sajam uzoraka Zagrebačkog zbora, osigurali su dovoljan broj posjetitelja na predstavama i koncertima. Osim toga, nakon prvog Tjedna kulture uvidjeli su da predavanja istaknutih osoba iz kulturnog života posjetiteljima nisu privlačna, te su ih ukinuli. Također su smanjili broj predstava i koncerata, odlučivši se održavati samo one za koje su bili sigurni da će polučiti uspjeh. Velika je inovacija bila i premještanje izvedbi predstava i koncerata na pozornice na otvorenom. Organizatori su napravili vrlo dobru promidžbu u stranim i domaćim novinama, časopisima i kinematografima te su posjetiteljima osigurali popust na sva državna prijevozna sredstva. Zahvaljujući svemu tome, Tjedan kulture je neposredno prije Drugog svjetskog rata privlačio izrazito velik broj turista u grad Zagreb, dokazujući da je Zagreb zaista grad visokog nivoa kulturno-umjetničkog stvaranja i da ima veliki potencijal kao turističko mjesto.

c. Seljačka smotra

Hrvatska seljačka stranka, osnovana još 1904. pod nazivom Hrvatska pučka seljačka stranka, od samog se početka trudila raditi na razvoju kulture, prosvjete i gospodarstva.³¹⁵ Jedna od prvih organizacija koje je osnovala i čija je zadaća bila raditi na promicanju svega navedenog, bila je Seljačka sloga. Organizirali su tečajeve opismenjavanja, večernje zimske škole, čitaonice i predavanja kako bi pomogli seljacima da prebrode teškoće koje im je donio proces opće modernizacije. Usto su im pomagali u očuvanju vlastite kulture i nasljeđa

³¹³ DAZ-10, kutija 13. Raspored tjedna kulture, Zagreb 26.VIII.-7.IX.1939.

³¹⁴ DAZ-10, kutija 13. Tjedan kulture Zagreb, Gradski odsjek za kulturna pitanja i turizam.

³¹⁵ Suzana Leček, *Seljačka sloga u Slavoniji, Srijemu i Baranji (1925.-1941.)* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005), 7.

„narodnih običaja, pjesama, plesova i nošnji“.³¹⁶ Upravo iz tog razloga počeli su održavati smotre hrvatske seljačke kulture iz kojih su nastale današnje smotre folklor.³¹⁷ Zadaća smotri bila je dokazati stanovnicima grada i sela „stvaralačku moć seljaštva, te ukazati na nacionalne korijene u seljačkoj kulturi“.³¹⁸ Dakle, stanovnici grada trebali su u seljacima vidjeti kulturni i narodni faktor, dok se u seljacima trebao razviti osjećaj ponosa i radosti što čuvaju hrvatsku kulturu i tradiciju.³¹⁹ Prva smotra održala se u Zagrebu 1927., a na repertoaru su bile razne narodne pjesme u izvedbi seljačkih pjevačkih zborova. Kasnije su se smotre počele održavati i izvan Zagreba, u ostalim manjim hrvatskim mjestima. Godine 1928. središnja smotra u Zagrebu izostala je zbog atentata na Stjepana Radića u Skupštini u Beogradu, a već na smotri 1929. godine Seljačka sloga usvojila je načelo izvornosti što je bila prekretnica u njenom radu.³²⁰ Etnolog Branimir Bratanić u svojoj knjižici „O smotrama hrvatske seljačke kulture“ napisao je sljedeće:

„Na smotri treba da se motre, vide i čuju samo čiste narodne popievke, plesovi, svirka, nošnje i običaji, tj. samo ono što doista spada u našu narodnu kulturu. Sve drugo: naučene umjetne pjesme i kompozicije (skladbe), govori, deklamacije, predstave i slično, na smotru nikako ne spada.“³²¹

Nakon uvođenja diktature 1929. godine, rad Hrvatske seljačke stranke, pa tako i Seljačke sloge koja je bila usko vezana uz nju, bio je prilično otežan i ograničen. Zbog toga se u periodu od 1929. do 1935. smotre nisu održavale.³²² Smotre održane u Zagrebu tijekom 1935. i 1936. i dalje su bile pjevačke, ali od 1937. nastupila je promjena u karakteru i sadržaju smotri pa se promijenio i naziv čitave manifestacije u „Smotre hrvatske seljačke kulture“.³²³ Naime, uz izvođenje starih narodnih pjesama, zadaća seljaka postala je i predstavljanje izvornih narodnih nošnji, običaja i svega što je ulazilo u seljačku kulturu. Također, počeli su prvo održavati manje, lokalne smotre na kojima su se birali najbolji izvođači za središnju smotru u Zagrebu. Kako je u prethodnom poglavlju istaknuto, te su smotre bile najposjećeniji događaj u sklopu Tjedna kulture, pogotovo 1937. godine. Međutim, dok su s jedne strane mnogi Zagrepčani i stranci s oduševljenjem prisustvovali smotrama, drugi su smatrali kako se

³¹⁶ Isto.

³¹⁷ Isto.

³¹⁸ Isto, 117.

³¹⁹ Isto, 118.

³²⁰ Isto, 115.-116.

³²¹ Branimir Bratanić, *O smotrama hrvatske seljačke kulture* (Zagreb: Seljačka sloga, 1941), 15.

³²² Leček, 13., 117.

³²³ Isto, 121.

radi o pukom primitivizmu kojem nije mjesto u Zagrebu. U isto vrijeme kao smotra 1937. godine, održano je predavanje predsjednika Društva za Strossmayerovo sveučilište, prof. Gjura Stipetića, koje je predstavljalo „grozotan krik kulturnog Zagreba protiv nekulture“.³²⁴ Njihov stav bio je da „kultura sela, imade ostati kultura sela. Svi treba da tu kulturu unapređujemo, a ne da je nekritički presađujemo u naš građanski život. Treba da podignemo životni standard seljaka ali ne smijemo zanemariti ni grad kao nosioca napora za opće europskom uljudbom“.³²⁵ Unatoč takvim stavovima pojedinih skupina ljudi iz zagrebačkog kulturnog života, Gradsko poglavarstvo je pomagalo u organizaciji i financiranju seljačkih smotri jer su shvaćali kulturnu, nacionalnu, ali i turističku važnost ovih manifestacija.³²⁶ Naime, seljačke smotre, izložbe narodnih rukotvorina i seljačka kultura općenito, bile su zagrebačka turistička posebnost koja je privlačila sve strane turiste koji su boravili u gradu Zagrebu.

6. TURISTI U ZAGREBU

U međuratnom razdoblju više od 80% inozemnog prometa na prostoru današnje Hrvatske činili su turisti iz samo šest europskih zemalja – Austrije, Njemačke, Italije, Engleske, Čehoslovačke i Mađarske.³²⁷ No u Zagreb su, osim navedenih, dolazili i Francuzi, Amerikanci, Poljaci, Bugari i drugi. Godine 1929. Zagreb je posjetilo čak 107.987 posjetitelja, od kojih je 25.228 bilo stranih.³²⁸ Motivi njihovih putovanja su se razlikovali – dok su jedni dolazili iz poslovnih razloga (npr. izlagati i trgovati na sajmovima Zagrebačkog zbora ili prisustvovati određenim kongresima koji su se održavali u Zagrebu),³²⁹ drugi su dolazili zbog sporta (automobilskih i biciklističkih utrka, kajakiranja, planinarenja na Medvednici, itd.) ili pak iz kulturnih razloga (npr. zbog Tjedna kulture, izložbi Zagrebačkog zbora, obilaska muzeja i odlaska u okolna sela kako bi se upoznali sa zagrebačkom kulturom i tradicijom).

U sačuvanim arhivskim dokumentima Odsjeka za turizam postoje evidentirani posjeti različitih turističkih skupina iz različitih zemalja (uključujući i domaće turiste iz Kraljevine

³²⁴ *Danica*, br. 26, 27.VI.1937., 3.-4.

³²⁵ Isto.

³²⁶ DAZ-10, kutija 12, 121284-XX-1940.

³²⁷ Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*, 126.

³²⁸ Vukonić, *Tempus fugit: povijest turizma u Zagrebu*, 135.

³²⁹ Npr. od 1. do 4. rujna 1938. u Zagrebu se održavao Internacionalni kongres medicine na kojem je, među ostalima, prisustvovalo i 60 najpoznatijih liječnika iz Beča.

Jugoslavije) – od učenika i studenata, preko liječnika i novinara do glazbenika i sportaša. Neki od njih u Zagrebu su bili samo u prolazu, a drugi su dolazili s namjerom da ostanu nekoliko dana. Još 1928. godine, Stjepan Srkulj prepoznao je da Zagreb sve više postaje atrakcijska točka za putnike i turiste koji putuju na Balkan i Jadran. Stoga je trebalo „u njima probuditi volju da se zadrže u Zagrebu ako ih ovamo nanese slučaj ili volja njihova“.³³⁰ Srkulj je smatrao da on sam najviše može pridonijeti ukoliko napiše priručnu knjigu o gradu Zagrebu, svojevrstan turistički vodič, u kojem će turistima predstaviti Zagreb u prošlosti i sadašnjosti.

a. Turistički vodič zagrebačkog gradonačelnika

U vrijeme načelnikovanja gradonačelnika Vjekoslava Heinzela, 1928. godine, Stjepan Srkulj izdao je detaljnu i vrlo praktičnu knjižicu o Zagrebu na hrvatskom jeziku. Knjižica je trebala pomoći posjetiteljima grada Zagreba da se upoznaju s njegovom prošlošću, sadašnjošću i najvažnijim znamenitostima. Naslovio ju je „Zagreb u prošlosti i sadašnjosti“ te je o njoj u predgovoru kazao sljedeće:

„To je kratak pregled Zagreba na narodnom, socijalnom, političkom, kulturnom i gospodarskom polju, a ima poslužiti svakom Hrvatu, koji dođe u Zagreb, da obiđe najznatnije točke njegove i da se pokloni prahu otaca, djedova i pradjedova svojih, koji su domovinu sačuvali; ima poslužiti svakom Srbu i Srbijancu, koji dođe u Zagreb, da vidi što je Zagreb u nacionalnom pogledu učinio, ali i to što je Zagreb sa samoupravom svojom, mada je i skućena bila, sam stvorio, iako mu režimi nisu nimalo skloni bili; ima poslužiti svakom Slovencu, koji u Zagreb dođe, da vidi kako i zašto je Zagreb bio Meka Slovencima, kako ih je lijepo primio i k srcu privinuo i kako su oni tu ljubav svojim radom za procvat Zagreba uzvraćali. Najposlije ima „Zagreb u prošlosti i sadašnjosti“ poslužiti i samim Zagrepčanima, koji kraj mnogih i mnogih kuća i palača prolaze, a ne zamjećuju ljepotu i povijesnu vrijednost njihovu, da čuvaju i ljube starinu svoju.“³³¹

Osim stanovnicima Kraljevine Jugoslavije, vodič je bio namijenjen i stranim turistima pa je zato kasnije izdan u skraćenom obliku na još tri jezika – njemačkom, francuskom i

³³⁰ Stjepan Srkulj, *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti 1093-1928*. (Zagreb: Izdala Općina slob. i kr. grada Zagreba, 1928), 5.

³³¹ Isto.

engleskom jeziku.³³² Podijeljen u nekoliko poglavlja, pružao je osnovne informacije o Zagrebu, njegovoj prošlosti i zemljopisnim prilikama te je nudio prijedloge za razgledavanje grada i važne informacije o pojedinim građevinama ili pak čitavim dijelovima Zagreba i njegove okolice. Osim toga, sadržavao je i nekoliko fotografija Zagreba te kartu koja je pomagala strancima u snalaženju u Zagrebu. Karta je prikazivala područje od Državnog kolodvora na jugu do Medicinskog fakulteta na Šalati na sjeveru te od Zagrebačkog zbora na istoku (tada se još nalazio na Klaoničkoj cesti, odnosno u današnjoj Heinzelovoj ulici) do Južnog kolodvora na zapadu (današnji Zapadni kolodvor). U prvom poglavlju iznesene su sve bitne informacije koje su strancu mogle biti od koristi kada dođe u Zagreb. Na primjer, navedeni su svi željeznički kolodvori, hoteli, prenoćišta, pansioni, restorani, kavane, kazališta, kinematografi, šetališta i kupališta. Navedeni su i porezi koje stranci moraju plaćati prilikom boravka u Zagrebu (u boljim je hotelima bilo 5 dinara po osobi, dok je u ostalim hotelima, prenoćistima i pansionima bilo 3 dinara), zatim je objašnjeno kojim se sve prijevoznim sredstvima u Zagrebu mogu koristiti (na raspolaganju su im bili autotaksiji, fijakeri, tramvaji i autobusi), nabrojane su autogaraže, kao i lokacije gdje su se redovito održavali glazbeni koncerti. Iznesen je popis svih stranih konzulata u Zagrebu, novčanih zavoda, trgovačkih i obrtničkih oblasti i institucija, popis lokacija pošta, brzjava i telefona, gradskih oblasti i poduzeća, bolnica, klinika i sanatorija, visokih, srednjih i stručnih škola, arhiva i muzeja, klubova, itd.³³³

U drugom poglavlju opisan je zemljopisni položaj Zagreba „na razmeđu Srednje, Južne i Istočne Evrope“ i smještaj na obroncima Medvednice, odnosno Zagrebačke gore. Također su opisane klimatske prilike, izneseni su podaci o broju, narodnosti i vjeri stanovništva, o privredi i proračunu grada Zagreba te o njegovom grbu i zastavi.³³⁴

U trećem poglavlju Srkulj je predstavio povijest grada Zagreba od arheoloških nalaza iz pretpovijesnog i rimskog razdoblja, preko osnutka biskupije (1094. godine), prvog spomena njegovog imena (1134. godine u Felicijanovoj ispravi), Zlatne bule Bele IV. (1242. godine), sukoba između Gradeca i Kaptola (14. i 15. stoljeće) te napada Osmanlija (16. i 17. stoljeće), do ujedinjenja Gradeca, Kaptola i okolnih naselja u jedinstven grad Zagreb (1850. godine), sloma stare monarhije i konačno, osnutka nove državne zajednice.³³⁵

³³² Isto.

³³³ Isto, 7.-13.

³³⁴ Isto, 14.-19.

³³⁵ Isto, 20.-36.

Četvrto poglavlje naslovljeno je „Boravak u Zagrebu“ i u njemu je Srkulj iznio prijedloge za obilaske grada ovisno o tome koliko će se putnik zadržati u Zagrebu. Za boravak u Zagrebu od pola dana iznio je sljedeći plan: polazak od hotela Esplanade pa do Trga kralja Tomislava (Umjetnički paviljon), Akademickog trga (spomenik biskupa Strossmayera) i Zrinskog trga (Jugoslavenska akademija) te dalje kroz Strossmayerovu ulicu (Židovski hram) do Jelačićevog trga (spomenik banu Jelačiću) i Kaptola (Nadbiskupski dvor i Prvostolna crkva). Nakon toga je predviđen povratak na Jelačićev trg pa put kroz Ilicu do uspinjače kojom bi se došlo na Gornji grad. Tamo se sa Strossmayerovog šetališta turistu pružao „divan vidik na Donji grad i savsku dolinu“, ³³⁶ a nakon toga mogao je lako doći do Markovog trga na kojoj bi vidio Markovu crkvu, gradsku vijećnicu, bivše banske dvore i vladinu palaču. Zatim se mogao spustiti kroz Mesničku ulicu (spomenik Andrije Kačića Miošića) do Frankopanske ulice i Trga kralja Aleksandra (zgrada Sveučilišta, Zdenac života Ivana Meštrovića, Hrvatski sokol, Kolo, Učiteljski dom). Ubrzo bi stigao do Trga Ivana Mažuranića (Etnografski muzej, Sveučilišna knjižnica) i Mihanovićeve ulice gdje je mogao posjetiti Botanički vrt i palaču Središnjeg ureda za osiguranje radnike. Svoj put kroz Zagreb, turist bi završio na mjestu i s kojeg započeo razgled Zagreba – ispred hotela Esplanade. ³³⁷ U planovima razgleda grada ukoliko je turist u njemu boravio jedan, dva ili tri dana, Srkulj je nadodao posjet Dolcu, Cmroku, Mirogoju, Maksimiru, Šestinama, Podsusedu, Samoboru, Plješivici, Medvednici i raznim muzejima (za Etnografski muzej naglasio je „nikako propustiti“) i odlaske na koncerte u Hrvatsko narodno kazalište, Gradski podrum i hotel Esplanade te na razne kino-predstave. ³³⁸

U posljednjem, petom poglavlju naslovljenom kao „Pregledavanje grada“, Srkulj je razdjelio razgled grada u četiri skupine: Donji grad (od Esplanade i Glavnog kolodvora do Jelačićevog trga), Gornji grad, Kaptol i istočni dio Donjeg grada. Kao dodatak priključio je i bližu zagrebačku okolicu. Za svaku skupinu naveo je i opisao najznačajnije spomenike, kulturno-umjetničke, obrazovne i druge institucije koje su turistima mogle biti zanimljive prilikom razgledavanja grada. ³³⁹

Ovaj turistički vodič Stjepana Srkulja nastao je po uzoru na knjigu gradskog vijećnika Adolfa Hudovskog izdanu još 1892. godine: „Zagreb i okolica, kažiput za urodjenike i strance“. Obje knjige trebale su pomoći strancima, ali i domaćim ljudima, da se upoznaju s

³³⁶ Isto, 37.

³³⁷ Isto.

³³⁸ Isto, 37.-41.

³³⁹ Isto, 42.-127.

kulturno-povijesnim i prirodnim znamenitostima grada Zagreba. Budući da se od 1892. do 1928. mnogo toga promijenilo, Stjepan Srkulj odlučio je izdati relevantan turistički vodič koji je u narednim godinama poslužio u promociji Zagreba među strancima (Gradsko poglavarstvo, odnosno Odsjek za turizam slao je Srkuljev turistički vodič inozemnim putničkim agencijama, novinarima koji su željeli predstaviti Zagreb u svojim časopisima i novinama, ali i onima koji su jednostavno izrazili želju bolje upoznati Zagreb). Također, knjižica „Zagreb u prošlosti i sadašnjosti“ bila je od velike pomoći svim turistima, domaćima i stranim, koji su dolazili posjetiti Zagreb.

b. Organizirana turistička putovanja

Odsjek za turizam bio je upućen u broj turista u Zagrebu na temelju plaćanja poreza na putnike koji su turisti, posredovanjem hotela ili svratišta u kojem su odsjeli, morali uplatiti u gradsku blagajnu. Međutim, sačuvana korespondencija između Odsjeka za turizam i institucija koje su turistima organizirali putovanja, prilično je fragmentirana, i dok o nekim organiziranim putovanjima postoje detaljna izvješća, o drugima postoje samo vrlo šture informacije. Stoga će u ovom poglavlju turistička putovanja organizirana u suradnji s Odsjekom za turizam biti kategorizirana prema motivima dolaska turističkih grupa, a ne mjestu od kuda su dolazili.

Prema postojećoj korespondenciji može se zaključiti da su od specifičnih oblika turizma³⁴⁰ najzastupljeniji bili kulturni, obrazovni, poslovni i manifestacijski turizam. Česta su bila i putovanja povezana s rekreacijom, no prednjačile su turističke skupine kojima je motiv putovanja bio upoznati kulturu, odnosno povijest, umjetnost, tradiciju i stil života u Zagrebu i njegovoj okolini. Koji god motiv dolaska bio, Odsjek za turizam nastojao je svima organizirati kvalitetan razgled grada. Na idućim stranicama pružit će se pregled organiziranih turističkih putovanja o kojima postoji sačuvana arhivska dokumentacija.

Kulturni turizam

Tijekom ljeta 1937. skupina od 17 američkih turista posjetila je Zagreb i smjestila se u hotelu Palace, te je tražila tumača koji govori engleski da im pokaže Zagreb. Osim toga, htjeli

³⁴⁰ Specifični oblici turizma odnose se na turistička kretanja uvjetovana određenim motivima koji turiste pokreću na putovanje na određene destinacije gdje je turistička ponuda prilagođena ostvarenju njihovih interesa.

su da ih odvede i na izlet u zagrebačku okolicu jer su željeli vidjeti seljake u narodnoj nošnji i njihove narodne plesove.³⁴¹

U srpnju iste godine Zagreb su „prvi puta u povijesti naše emigracije“, pod vodstvom predsjednika Hrvatske bratske zajednice u Pittsburghu Ivana Butkovića, posjetili hrvatski iseljenici iz Sjedinjenih Američkih Država i Kanade. Došlo ih je oko 200, a zagrebački Hrvatski radiša nastojao im je osigurati što ljepši i ugodniji boravak u Zagrebu pa su u suradnji s Odsjekom za turizam organizirali službeni doček na željezničkom kolodvoru, a potom razgledavanje znamenitosti grada Zagreba i njegovih kulturnih institucija.³⁴²

Početak rujna u Zagrebu su boravila i 22 činovnika francuskih željeznica pod vodstvom jednog činovnika željeznica iz Ljubljane i Georges Rummela, činovnika agencije *Voyages ideales*. Odsjeli su u hotelu Tri gavrana, no svoj dolazak nisu nikome najavili niti su se pobrinuli za vodiče. Međutim, portir hotela obavijestio je Odsjek za turizam koji je odmah poslao svog činovnika. On je francuske činovnike izveo u razgled grada – pokazao im je Katedralu, tržnicu na Dolcu, Kamenita vrata, Markov trg, Strossmayerovo šetalište, Narodno kazalište, Sveučilište, Etnografski muzej i Sveučilišnu knjižnicu, a nakon toga su tramvajem otišli na Jelačićev trg gdje su kupovali ručne radove. U poslijepodnevnom razgledu grada obišli su Zvonimirovu ulicu, Kvaternikov trg i Maksimir.³⁴³

Sredinom rujna 1937. godine u Zagreb je, na proputovanju Jugoslavijom, došla skupina od 58 engleskih turista u organizaciji putničke agencije *Tours&Travel Service*. U Zagreb su stigli 14. rujna navečer, čitav idući dan proveli su u Zagrebu, a 16. rujna ujutro krenuli su prema Splitu i dalje prema Dubrovniku. Budući da je izostao dogovor s Odsjekom za turizam, boravak u Zagrebu nije bio najbolje organiziran. Na kraju su im ipak uspjeli pronaći vodiča koji je tečno pričao engleski jezik, a smještaj su im osigurali u hotelima Esplanade i Milinov. Obje su skupine jutro provele razgledavajući grad – na Jelačićevom trgu kupovali su narodne ručne radove, posjetili su Katedralu i tržnicu Dolac, a potom je jedna skupina otišla na izlet u Šestine, dok je druga nastavila s obilaskom grada. Iako je bilo predviđeno da obje skupine posjete Šestine, zbog površne organizacije to je na kraju uspjela samo jedna skupina. Međutim, obje su skupine na kraju bile zadovoljne jer su imale dovoljno slobodnog vremena da posjete krčme „gdje se dobro pilo“ i zagrebačke noćne lokale gdje su bili „zadovoljni za

³⁴¹ DAZ-10, kutija 1, 118853-XIX-1937.

³⁴² DAZ-10, kutija 1. Hrvatski Radiša-organizacija dočeka hrvatskih iseljenika iz U.S.A. i Kanade na dan 8. srpnja o.g.

³⁴³ DAZ-10, kutija 1. Zapodjeva se postupak da se izvjesti o boravku činovnika francuskih željeznica u Zagrebu.

njih egzotičnim pjesmama i glazbom“. Posjetili su noćne lokale Šangaj i potom Barcelonu, a kasnije su neki otišli u Ritz-bar, a drugi u Apolo-bar, gdje su ostali do 6 sati ujutro. Činovnik gradskog turističkog odsjeka iz razgovora sa gotovo svim članovima engleske turističke skupine saznao je da su vrlo zadovoljni boravkom u Zagrebu i većina turista je izjavila da će „svakako doći na godinu da u Jugoslaviji provede svoj godišnji odmor“. Čini se da ih manjak organizacije uopće nije smetao, već im se, naprotiv, „najviše svidjelo upravo to što su imali mnogo slobodnog vremena na raspolaganju i što su se na taj način mogli da zabavljaju kako ih je volja“.³⁴⁴

U rujnu 1937. Zagreb je posjetila i skupina Francuza, uglavnom sveučilišnih profesora, koje je na željezničkom kolodvoru dočekaao činovnik Gradskog turističkog odsjeka koji je tečno govorio francuski. Bili su smješteni u hotelu Esplanade te im je bilo podijeljeno 10 knjiga Stjepana Srkulja na francuskom jeziku tako da su sutradan, prilikom obilaska grada, već bili dobro upoznati sa zagrebačkom političkom i kulturnom poviješću. Posjetili su Botanički vrt, Sveučilišnu knjižnicu, Etnografski muzej, zgradu srednjih škola na Wilsonovom trgu,³⁴⁵ Narodno kazalište, Sveučilište, crkvu sv. Marka, Kamenita vrata, Strossmayerovo šetalište, Jelačićev trg („gdje su gospodje kupovale narodna veziva za uspomenu“), Katedralu, tržnicu Dolac i Jugoslavensku akademiju. U izvješću o boravku francuskih turista napominje se kako su svi bili izrazito zadovoljni i kako je njihov posjet bio potpuni uspjeh za zagrebački turizam. Mnogi su nakon povratka u Francusku držali predavanja o Kraljevini Jugoslaviji i svim gradovima koje su posjetili (Split, Dubrovnik, Sarajevo, Beograd, Zagreb, Ljubljana) te su tako u svojoj zemlji proširili interes za ovu regiju. Jedinu zamjerku vidjeli su u tome što se moglo angažirati više mladih ljudi koji govore francuski da budu gostima na usluzi.³⁴⁶

Od 18. rujna do 3. listopada 1937. kroz Jugoslaviju je putovala i skupina njemačkih turista koja je na jedan dan posjetila Zagreb gdje su obišli Botanički vrt, Sveučilište, Gornji grad i Kaptol. Potom su nastavili prema Slavonskom Brodu, Sarajevu, Mostaru, Dubrovniku, Kotoru i Cetinju, posjetili su Split i preko Zagreba došli do Bleda otkuda su se vratili u Njemačku.³⁴⁷

³⁴⁴ DAZ-10, kutija 1, 158413-XIX-1937.

³⁴⁵ Danas se trg zove Rooseveltov trg i tamo se nalaze muzej Mimara, V. gimnazija, Osnovna škola Izidor Kršnjavi i Prva privatna umjetnička gimnazija s pravom javnosti.

³⁴⁶ DAZ-10, kutija 1, 144358-XIX-1937.

³⁴⁷ DAZ-10, kutija 1, 16 tägige Herbstfahrt nach Jugoslawien.

U ožujku 1938. Putnik je obavijestio Odsjek za turizam da su putnički uredi iz Njemačke najavili oko 30 grupa turista koji bi se zadržali u Zagrebu barem jedan dan i kojima je želja razgledati Zagreb autobusom. Takav zahtjev nije bio neobičan jer je to bila praksa turističkog razgledavanja u mnogim europskim gradovima. Također, Cmrok i Tuškanac (koji su privlačili turiste svojim vilama), kao i udaljenije dijelove grada, ne bi bilo moguće obići hodajući, pogotovo jer su turisti najčešće boravili u Zagrebu samo jedan ili dva dana, a htjeli su vidjeti što više.³⁴⁸

Sredinom srpnja 1938. u Zagreb su stigli predstavnici „Francuskog studentskog saveza“, reprezentativne organizacije studenata francuskog Sveučilišta. Budući da je francuski ministar prosvjete, Jean Zay, bio njihov pokrovitelj, i da su sa studentima došli i šef kabineta francuskog ministra prosvjete, predsjednik Međunarodne studentske konfederacije Claude Delorme i predstavnici velikih francuskih listova *L'oeuvre*, *Petit Parisien*, *Paris soir* i *La Croix*, ovo je putovanje bilo iznimo važno. Osim što je trebalo poslužiti međusobnom upoznavanju studenata i akademskih profesora iz obje države, trebalo je poslužiti i promicanju turizma, odnosno propagandi grada Zagreba i Kraljevine Jugoslavije. Zbog toga je predsjednik vlade, Milan Stojadinović, odobrio besplatne željezničke karte za sve sudionike ovog putovanja, a Odsjek za turizam organizirao im je poseban doček i upoznavanje s narodnim i kulturnim tekovinama grada Zagreba. Nakon dolaska u Zagreb, 17. srpnja, francuski studenti ručali su u hotelu Esplanade gdje su bili i smješteni, a potom su otišli u šetnju gradom tijekom koje su obišli Maksimir, Trg kralja Petra, Katedralu, Kamenita vrata i Markovu crkvu. Kasnije su otišli na čaj u Francuski konzulat, a zatim na večeru u restoran Kolo. Sljedeći dan išli su u obilazak Etnografskog muzeja, Sveučilišne knjižnice, Meštrovićeve galerije, Jugoslavenske akademije i Moderne galerije. Potom su prisustvovali prijmu kod bana i predsjednika općine, pa su ručali na Rebru kod predsjednika općine, a poslijepodne su autobusima posjetili Sljeme. Navečer su večerali kod Mlinarice, gdje su studenti „Muzičke akademije“ izveli nekoliko koncertnih točaka, a tamburaški zbor iz Šestina odsvirao je nekoliko narodnih plesova. Njihov posjet trajao je dva dana, a organiziran je u suradnji s Ministarstvom vanjskih poslova, Društvom prijatelja Francuske i Francuskim institutom jer je svima bilo u interesu predstaviti Kraljevinu Jugoslaviju i Zagreb u najboljem izdanju te pokazati „tradicionalno gostoprimstvo i prijateljstvo prema savezničkoj Francuskoj“.³⁴⁹

³⁴⁸ DAZ-10, kutija 2, 47803-XIX-1938.

³⁴⁹ DAZ-10, kutija 3, 123917-XIX-1938.

Društvo općinskih činovnika „Dopolavoro“ iz Genove posjetilo je u srpnju 1938. Kraljevinu Jugoslaviju. Prethodno su od zagrebačkog Odsjeka za turizam tražili popis hotela, restorana i turističkih vodiča koji su znali talijanski i koji bi im mogli opisati ljepote gradova kroz koje su prolazili. Na svom putovanju obišli su Maribor, Beč, Varaždin, Zagreb i Ljubljano. Iz arhivskih dokumenata može se saznati da su u Zagreb došli oko 9 sati ujutro vlakom iz Varaždina. Grad su razgledali autobusima, ručali su u restauraciji Šarić u Maksimiru, a već popodne otišli su vlakom prema Ljubljani.³⁵⁰

„Hrvatsko planinarsko društvo Zvonimir“ i „Društvo bačkih Hrvata u Zagrebu“ organizirali su polovicom travnja 1940. Dane bačko-baranjskih Hrvata. Tom je prilikom u Zagreb posjetilo oko 200-300 bunjevačkih Hrvata iz Subotice i njene okolice.³⁵¹

Poslovni turizam

Tijekom ožujka 1938. organizirao se posjet 60 najpoznatijih liječnika iz Beča koji su u lipnju trebali posjetiti Jugoslaviju i uz opće znamenitosti, obići i medicinske ustanove. U Zagrebu su trebali posjetiti Sanatorij u Klaićevoj ulici, Higijenski zavod, Sanatorij Merkur u Zajčevoj ulici, Kliniku u Draškovićevoj ulici, Kliniku i Medicinski fakultet na Šalati te Sanatorij i Banovinsku bolnicu u Brestovcu.³⁵²

Sredinom 1938. u Zagrebu je boravio mađarski novinar svjetskog glasa, Pal Job, koji je objavio preko 350 članaka o Kraljevini Jugoslaviji u mađarskom i stranom tisku. Putovao je preko putničke agencije Putnik koja je zamolila Odsjek za turizam, koji je pristao, da mu osiguraju besplatan boravak od 3 dana, jer će njihovo gostoprimstvo zasigurno doprinijeti dodatnoj propagandi Kraljevine Jugoslavije i Zagreba u inozemstvu.³⁵³

Od 1. do 4. rujna 1938. u Zagrebu se održavao XI. Internacionalni kongres historije medicine, ali detaljnije informacije o tom događaju u korištenim arhivskim dokumentima ne postoje.³⁵⁴

Od 25. rujna do 3. listopada 1938. trebao se održati XII. Kongres Međunarodne unije službenih organa za turističku propagandu na kojem su trebali sudjelovati učesnici iz Belgije, Danske, Finske, Francuske, Grčke, Nizozemske, Italije, Mađarske, Njemačke, Norveške,

³⁵⁰ DAZ-10, kutija 5, 132995-XIX-1938.

³⁵¹ DAZ-10, kutija 11, 59761-XX-1940.

³⁵² DAZ-10, kutija 2, 49292-XIX-1938.

³⁵³ DAZ-10, kutija 3, 111268-XIX-1938.

³⁵⁴ DAZ-10, kutija 4. XI. Congres international de l'histoire de la médecine.

Poljske, Švicarske, Švedske i Jugoslavije. Učesnici su trebali tijekom održavanja kongresa posjetiti Beograd, Sarajevo, Dubrovnik, Kotor, Cetinje, Budvu, Split, Zagreb i Bled, no čitav kongres je otkazan uslijed zbivanja u inozemstvu.³⁵⁵ ✓

Preko posredništva filijale Putnika iz Berlina, u svibnju i lipnju 1939. bila su organizirana dva velika turistička putovanja kroz Kraljevinu Jugoslaviju. Učesnici prvog putovanja, održanog tijekom svibnja, bila su 22 mađarska novinara koja su krenula iz Budimpešte te su posjetili Suboticu, Beograd, Kraljevo, Čačak, Sarajevo, Mostar, Dubrovnik, Cetinje, Kotor, Budvu, Korčulu, Split, Plitvička jezera, Zagreb, Ljubljano, Bohinj, Bled i Celje.³⁵⁶ Učesnici drugog putovanja uglavnom su bili novinari iz sjevernoeuropskih zemalja,³⁵⁷ ali su im se pridružili i novinari iz Švicarske (ukupno ih je bilo 16). Ova grupa je iz Bohinja krenula obilaziti Bled, Ljubljano, Zagreb, Beograd, Niš, Skoplje, Cetinje, Kotor, Dubrovnik, Mostar, Sarajevo, Split, Sušak, Crikvenicu, Plitvička jezera i još mnoga manja mjesta.³⁵⁸ Berlinski Putnik pozvao je na suradnju turističke organizacije svakog mjesta koje su učesnici putovanja namjeravali posjetiti pa je tako i zagrebački Odsjek za turizam bio obaviješten o ovim putovanjima. Od njega su tražili da djelomično participira u troškovima boravka inozemnih novinara u Zagrebu, da stavi na raspolaganje potrebna prijevozna sredstva za razgled grada i za izlet u Šestine te da im organizira svečani ručak u hotelu Esplanade. Odsjek za turizam, međutim, nije bio zadovoljan organizacijom tih putovanja i to su u nekoliko navrata naglasili Putniku. Također im je smetalo što berlinski Putnik zapostavlja Zagreb, odnosno uopće ne radi na njegovoj propagandi u inozemstvu (u jugoslavenskom paviljonu na sajmu u Leipzigu održanom u proljeće 1939. nije bila izložena nijedna fotografija Zagreba) i što je u sklopu ovog putovanja za posjet Zagrebu predviđen samo jedan dan. Za drugu grupu se poklopilo da to bude na Duhovsku nedjelju, kada gotovo nijedna važnija institucija, koja je strancima mogla biti zanimljiva, nije radila, a ulice su bile puste jer su mnogi Zagrepčani otišli na izlete u bližu i dalju okolicu.³⁵⁹ Unatoč nezadovoljstvu, Odsjek za turizam je shvaćao važnost ovih putovanja i zato je kao pravi domaćin organizirao boravak u Zagrebu za obje grupe turista, a na ručku ih je predsjednik gradske općine pozdravio kao svoje goste. No Odsjek se izjasnio u dopisu Putniku da nema namjeru snositi nikakve troškove boravka ovih grupa novinara jer im

³⁵⁵ DAZ-10, kutija 4, 180545-XIX-1938.

³⁵⁶ DAZ-10, kutija 7. Programm-der Informationsreise Ungarischer Journalisten durch Jugoslawien im Mai 1939.

³⁵⁷ U arhivskim dokumentima pišu da dolaze iz „Nordijskih krajeva“.

³⁵⁸ DAZ-10, kutija 7. Programm-der Propaganda-Pressesfahrt aus den Nordischen Staaten und der Schweiz.

³⁵⁹ DAZ-10, kutija 7, 92014-XIX-1939.

nije pružena prilika da sudjeluju u sastavljanju programa putovanja, niti im je dano da ih naknadno odobre.³⁶⁰

U ožujku 1940. u Zagrebu je službeno gostovalo 20 članova ansambla pariškog državnog kazališta *Comedie-Française*. Odsjeli su u hotelima Esplanade i Palace, a koncerte su održali u Narodnom kazalištu.³⁶¹

Za veljaču 1940. bilo je dogovreno putovanje visokih službenika mađarskog turizma u Beograd, Zagreb i Ljubljanu. Prema mišljenju Putnika, bilo je veoma izgledno da će jugoslavenski turizam u 1940. godini biti upućen jedino na turiste iz Mađarske, pa su se za ovu grupu potrudili organizirati što svečanije dočeke. Međutim, posjet je odgođen na ožujak, a prema korištenim arhivskim dokumentima nije sigurno je li se na kraju uopće dogodio.³⁶²

Obrazovni turizam

U svibnju 1937. u Zagreb su u sklopu naučne ekskurzije na dva dana došli bečki đaci iz Visoke škole za svjetsku trgovinu.³⁶³

Tijekom 1938. u Zagrebu su tijekom proljetnih praznika u sklopu naučnih ekskurzija kroz Jugoslaviju boravili učenici i profesori Trgovačkih akademija iz Beograda, Niša i Skoplja te Gradske trgovačke akademije iz Dubrovnika. U istom tjednu Zagreb je posjetio VII. razred mjesne gimnazije iz Šibenika. Sve navedene škole molile su Odsjek za turizam da im osigura prenoćišta, da ih oslobodi plaćanja poreza na putnike i da im osigura turističke vodiče za razgled grada.³⁶⁴

U razdoblju od 20. do 31. lipnja 1938. čehoslovački učenici poljoprivrednih škola bili su na naučnoj ekskurziji kroz Kraljevinu Jugoslaviju, a pritom su posjetili i Zagreb kako bi se upoznali s njegovim znamenitostima.³⁶⁵

U travnju 1938. održala se poučna i informativna ekskurzija činovnika „Društva Fruška Gora“ iz Novog Sada na Plitvička jezera i u Zagreb. Navedeno Društvo imalo je devet putničkih biroa u kojima je radilo preko 60 službenika, a velik dio njih nije upoznao ni proputovao vlastitu zemlju. Jedan dio radio je na šalterima i trebao je informirati putnike i

³⁶⁰ DAZ-10, kutija 7, 116845-XIX-1939.

³⁶¹ DAZ-10, kutija 10, 39868-XX-1940.

³⁶² DAZ-10, kutija 10, Društvo za promet stranaca Putnik, 16. januar 1940.; DAZ-10, kutija 10, Društvo za promet stranaca u Zagrebu – Mađarska delegacija, 3. II. 1940.

³⁶³ DAZ-10, kutija 1, 86662-XIX-1937.

³⁶⁴ DAZ-10, kutija 2, 70062-XIX-1938.

³⁶⁵ DAZ-10, kutija 3, 93743-XIX-1938.

turiste, a to je bilo izrazito teško pošto nisu poznavali čak ni najvažnije turističke atrakcije Kraljevine Jugoslavije. Zbog toga je Društvo Fruška Gora odlučilo za svoje službenike organizirati manje izlete na kojima bi se upoznawali sa svojom zemljom kako bi kasnije mogli provoditi uspješnu turističku propagandu. Prvi takav izlet organizirali su upravo na Plitvička jezera i Zagreb. Tijekom dva dana, koliko je izlet trajao, obišli su obje lokacije, razgledali ih i upoznali su se sa zagrebačkim znamenitostima.³⁶⁶

Godine 1939. u Zagreb je došla ekskurzija njemačkih učitelja iz Berlina, no niti o ovom putovanju ne postoje detaljnije informacije.³⁶⁷

U svibnju 1939. 50 učenika i 6 učitelja „Državne mješovite građanske škole Kočene“ iz Vardarske banovine krenuli su na ekskurziju po gradovima Kraljevine Jugoslavije. U sklopu putovanja na jedan dan su posjetili i grad Zagreb. Uglavnom se radilo o siromašnim učenicima koji nikad nisu putovali, a njihovi su roditelji jedva sakupili nekoliko dinara da bi im platili put. Zbog toga im je Odsjek za turizam odlučio omogućiti besplatne tramvajske karte kako bi uspjeli razgledati što veći dio Zagreba.³⁶⁸

Jugoslavensko-bugarska liga sa sjedištem u Zagrebu organizirala je svake godine, pa tako i 1939., svojevrsnu razmjenu studenata. Za hrvatske studente bio je organiziran boravak u Varni na Crnom moru, a za bugarske u Splitu. Ovo putovanje se razlikovalo od prethodnih jer se oko 100 bugarskih studenata, na putu prema Splitu, zadržavalo u svim većim mjestima da ih razgledaju, a izrazili su „naročitu želju da posjete tom prilikom i Zagreb kao i njegovu okolicu, i da na taj način upoznaju sve kulturne i ine tekovine hrvatskog naroda“.³⁶⁹

Od 1. do 3. prosinca 1939. u Zagrebu su gostovali hercegovački Hrvati iz Mostara s HŠK Zrinjski kako bi odigrali prijateljske utakmice s domaćinom (I. Hrvatskim građanskim športskim klubom) i Ličanima. To je bio prvi put da su hercegovački Hrvati službeno posjetili Zagreb pa su tom prilikom bili primljeni kod bana Šubašića, a za razgled grada na raspolaganje im je bio stavljen autobus kojim su obišli grob Stjepana Radića na Mirogoju, Narodno kazalište, crkvu sv. Marka i mnoge druge znamenitosti.³⁷⁰

Od 5. do 7. travnja 1940. u Zagrebu i na Sljemenu boravila je grupa od 20 bugarskih turista, članova upravnog odbora „Bugarskog turističkog saveza“ u Sofiji. Prvi dan su održali

³⁶⁶ DAZ-10, kutija 3, 69970-XIX-1938.

³⁶⁷ DAZ-10, kutija 7, 54763-XX-1939.

³⁶⁸ DAZ-10, kutija 7, 15478-XX-1938.

³⁶⁹ DAZ-10, kutija 8, 159447-XX-1939.

³⁷⁰ DAZ-10, kutija 9, 264230-XX-1939.

predavanje „Bugarsko planinarstvo i ljepote bugarskih planina“ u dvorani Pučkog sveučilišta, a tijekom iduća dva dana razgledavali su Zagreb i Medvednicu.³⁷¹

Uprava Državne narodne škole Petra II. iz Borova iz vukovarskog sreza, organizirala je u travnju 1940. ekskurziju u Zagreb za 40 učenika u dobi od 11 do 14 godina. Učenici su u pratnji s profesorima u srijedu došli na željeznički kolodvor u Zagrebu odakle su otišli prema svom konačisti. Tijekom trodnevnog boravka posjetili su Narodno kazalište, Etnografski muzej, Botanički vrt, Maksimir, glavnu filijalu tvornice Bata,³⁷² trgovačku kuću Kastner i Öhler,³⁷³ uspinjaču, Gornji grad, Prirodoslovni muzej, Katedralu, Strossmayerovu galeriju slika, Obrtnički muzej, tržnicu na Dolcu i Mirogoj. Za svoju ekskurziju tražili su da im se dodijeli turistički vodič i autobus za izlete do udaljenijih dijelova grada te da im se ishodi povlastica za ulaznice u Narodno kazalište i muzeje.³⁷⁴

Kako se približavao početak Drugog svjetskog rata, broj posjetitelja u Zagrebu se smanjivao. Godine 1939. njihov broj se smanjio na oko 72.000, od čega je stranih bilo 28.522. No, uspoređujući s 1929. godinom, smanjio se samo broj domaćih turista, dok je broj stranih ostao otprilike isti. Među strancima je 1939. u Zagrebu najviše bilo Nijemaca i Austrijanaca te malo Talijana i Engleza.³⁷⁵

Iz svih navedenih primjera, može se zaključiti da je Zagreb nedvojbeno bio nezaobilazna točka prilikom organiziranih putovanja kroz Kraljevinu Jugoslaviju, a neke turističke grupe posjećivale su ga i kao svoje konačno odredište. Među posjetiteljima bio je velik broj i inozemnih i domaćih turističkih grupa, a motivi njihovih posjeta bili su razni – od kulturnih do poslovnih i obrazovnih. Međutim, bez obzira na razlog dolaska, svi su svoj posjet iskoristili i za razgled grada i upoznavanje s njegovim najvažnijim znamenitostima.

³⁷¹ DAZ-10, kutija 11, Posjet bugarskih turista članova odbora Bugarskog turističkog saveta Zagrebu i Sljemenu.

³⁷² Godine 1931. na periferiji Vukovara, u naselju Borovo, češki industrijalac Tomaš Bata pokrenuo je proizvodnju obuće i osnovao tvornicu Bata. Nakon Drugog svjetskog rata tvornica je nacionalizirana i osnovan je Kombinat gume i obuće Borovo. Od 1992. do 1997. uprava tvornice Borovo djelovala je iz Zagreba, a proizvodnja se odvijala u Donjem Miholjcu. Godine 1998. ponovno su se vratili na staru lokaciju u Borovo i nastavili s proizvodnjom.

³⁷³ Trgovačka kuća Kastner i Öhler u Zagrebu je poslovala od 1881. godine, a 1903. smjestila se na lokaciji hotela K caru austrijskom. Godine 1945. promijenila je ime u Nama (Narodni Magazin), pod kojim nazivom i danas posluje na istoj lokaciji (Ilica 6).

³⁷⁴ DAZ-10, kutija 11, 63259-XX-1940.

³⁷⁵ Vukonić, *Tempus fugit: povijest turizma u Zagrebu*, 143.

7. ZAGREPČANI KAO TURISTI

S ulaskom u 20. stoljeće sve je više Zagrepčana prihvatilo putovanja kao dio europske mode, ali i kao potrebu da barem nedjeljom uzmu predah i odu na izlet.³⁷⁶ U međuratnom razdoblju došlo je do značajnog porasta domaćeg turizma, no putovanja domaćih turista, pa tako i Zagrepčana, uglavnom su bila orijentirana na njihovu bližu i eventualno dalju okolicu. Zbog slabe financijske moći, rijetki su odlazili na inozemna putovanja. Postojali su slučajevi pojedinaca koji su putovali u inozemstvo, ali to su pretežito bile osobe iz državnih službi ili osobe iz kulturnog života, odnosno radilo se o putovanjima kojima je osnovni motiv bio posao ili obrazovanje. Na primjer, već spomenuti Boris Popandopulo putovao je 1939. na glazbeni festival u Frankfurt kao jugoslavenski delegat,³⁷⁷ studenti agronomije s Poljoprivredno-šumarskog fakulteta išli su na ekskurziju po Francuskoj kako bi se upoznali s francuskom poljoprivredom i novitetima u toj djelatnosti,³⁷⁸ a članovi „Saveza hrvatskih mesarskih i kobasičarskih obrtnika“ također su sudjelovali na naučnoj ekskurziji u Nizozemskoj gdje se održavao prvi veliki Međunarodni kongres za stručnu izobrazbu mesarskog staleža i velika izložba rasplodne stoke itd.³⁷⁹

Većina Zagrepčana odlazila je na Medvednicu i u zagrebačku okolicu, neki su posjećivali Plitvička jezera, Velebit i Fužine, a samo rijetki, bogatiji Zagrepčani, putovali su na more. Matija Markulin, zagrebački pravnik rođen 1932. godine, zabilježio je svoja sjećanja na obiteljska putovanja vlakom na more koja su objavljena u *Hrvatskoj reviji* 2009. godine. Godine 1937. zajedno s roditeljima i sestrom, tada petogodišnji Matija Markulin krenuo je vlakom prema Kraljevici. Opisao je kako im je na željezničkom kolodvoru nosač prtljage odnio kofere u njihov vlak, kako su prilikom izlaska iz Zagreba u čudu gledali dijelove grada u kojima nikad nisu bili (radnička naselja s uskim uličicama i mnogo kućica), opisao je kako je vlak morao usporiti prilikom prelaska starog željezničkog mosta (u blizini se gradio novi željeznički most), da su oko vlaka povremeno uočavali oblak crnog dima pa im je otac objasnio da u lokomotivi moraju ložiti kako bi vlak brže vozio. Sestra i on bili su posebno uzbuđeni kada su iz vlaka vidjeli Klek za koji im je otac rekao da „priča iz davnine govori da na njem spava div, a kraj njega i dalje pase njegov konj.“³⁸⁰ Nakon što su izašli na postaji Plase, presjeli su u autobus iza kojeg se vijorila prašina koja je pomalo ulazila u putnički

³⁷⁶ Isto, 121.

³⁷⁷ DAZ-10, kutija 8, 141576-XX-1939.

³⁷⁸ DAZ-10, kutija 8, 159446-XX-1939.

³⁷⁹ DAZ-10, kutija 8, 184821-XX-1939.

³⁸⁰ Matija Markulin, „Putovanja strica Vujca,“ *Hrvatska revija* 4 (2009), 39.

prostor. U Kraljevici su otišli u hotel Praha (vlasnik je bio Čeh), gdje su boravili i iduće godine. Godine 1938. otac ih je iz Kraljevice vodio na izlet na otok Rab. Putovali su jednim od tada najvećih jugoslavenskih putničkih brodova „Prestolonasljednik Petar“. Brod je imao moderno uređene putničke prostorije, ali Matija Markulin proveo je čitavo putovanje na palubi promatrajući obalu. Na Rabu je prvi put u prirodi vidio agave, a zanimljiv mu je bio i ratni brod usidren u luci. Sljedeće godine ponovno su išli u Kraljevicu, gdje su čuli da je u Crikvenici usidren britanski nosač aviona. Mnogi turisti i domaći odlazili su ga vidjeti pa je i njihov otac odlučio unajmiti taksi da bi došli do Crikvenice (prema kojoj se upravo u to vrijeme radila nova cesta). Sljedećih nekoliko godina, od 1941. do 1945. nije putovao, osim što je bio na Sljemenu i raznim dijelovima Medvednice.³⁸¹

Unatoč tome što je putovanje na more bilo izvan financijskih mogućnosti mnogih Zagrepčana, za one koji su mogli putovati otvoreno je 1933. na Trgu kralja Tomislava glavno zastupstvo *Cosulich Line*,³⁸² koje je Zagrepčanima ponudilo brojna turistička putovanja. Uglavnom su organizirali duža putovanja brodskim prijevozom, a polazišna luka bila je u Trstu.

U časopisu *Novosti* svakih je nekoliko dana objavljivana rubrika „Turizam“ koja je pružala mnoge informacije i koja je nastojala potaknuti Zagrepčane na odlazak u Gorski kotar i na more. Objavljivali su članke i oglase u kojima su se reklamirala turistička mjesta poput Fužina, Kraljevice, Bakra, Selca, Novog Vinodolskog, Senja, Raba, Šibenika, Omiša, Splita itd. Do svih navedenih mjesta Zagrepčani su najčešće putovali vlakovima koji su vozili prema Sušaku, odnosno Rijeci, a od 1925. i prema Šibeniku i Splitu (tada je u promet puštena „Ličanka“, željeznica koja je konačno povezala Zagreb i Split). U rubrici „Turizam“ također su objavljivali programe plovidbi raznih brodarskih društava poput „Oceanie“ i „Jadranske plovidbe“ koji su putnicima nudili putovanja po Jadranu ili u udaljenije krajeve (Maltu, Španjolsku, Francusku, Maroko, Sjevernu Europu).³⁸³

U dijelu *Novosti* koji je bio namijenjen za oglase, objavljen je 2. srpnja 1937. oglas autobusnog poduzeća Jadran-Ekspres u kojem su Zagrepčanima nudili izlet na Plitvička jezera

³⁸¹ Isto, 38.-40.

³⁸² Cosulich Line osnovala je obitelj Cosulich podrijetlom s Malog Lošinja, a u međuratnom razdoblju organizirali su putovanja prema Sjevernoj i Južnoj Americi, ali i prema bližim odredištima poput Trsta, Venecije, Milana, Zadra, Malog Lošinja, Ancone, Genove i Rijeke.

³⁸³ *Novosti*, br. 181, 4.VI.1937., 23.

luksuznim otvorenim autobusima. Polazak je bio u nedjelju 4. srpnja u 4 sata ujutro, a povratak u 20 sati navečer.³⁸⁴

U istom časopisu nudilo im se i putovanje „Sa autokarom u Pariz na svjetsku izložbu“ koje je 1937. organiziralo društvo „TAPERD d.d.“ sa „svojim udobnim i elegantnim autokarima“. Putovanje je trajalo 16 dana, a koštalo je 3.500 dinara. U cijenu je bila uračunata vožnja, smještaj, hrana, razne takse i razgledavanje gradova (Maribora, Salzburga, Münchena, Strasbourga, Pariza, Genove, Milana, Padove, Venecije i Ljubljane).³⁸⁵ Zagrepčanima su se putem novina i časopisa nudili i posjeti njemačkim kupalištima, planinarenje u Bugarskoj i sl.³⁸⁶ Koliko su putovanja ušla u svakodnevni život Zagrepčana dokazuje i stalna rubrika u časopisu *Danica* pod nazivom „Put oko svijeta željeznicom, ladjom, autom, devom i pješke“. Većina si nije mogla priuštiti putovanje u Iran, Maroko ili na grčke otoke, ali svejedno su voljeli čitati o dalekim i nepoznatim krajevima.

Kad se radilo o organiziranim putovanjima, prednjačila su hodočašća, posebice u Mariju Bistricu, gdje se odlazilo pješice.³⁸⁷ Opis jednog takvog putovanja donosi Franjo Fuis u svojim Putopisnim reportažama.

„Beskrajna kolona od kojih 10 tisuća ljudi umorno se povlači dolinom Zagorja. Starci, muževi, žene, djeca, starice, napaćeni, najgorim putem što postoji između Zagreba i Marije Bistrice, neprestano koracaju naprijed. Popodneвно sunce žeže nad kolonama, razbacanim, mjestimice zgusnutim pa opet raštrkanim, oblaci prašine i monotoni zvuk glasova koji pjevaju litanije Majci Božjoj Bistričkoj... Tu i tamo padaju u nesvijest; polijevanje vodom, umjetno disanje i – opet naprijed. Samo naprijed.“³⁸⁸

U nastavku ove reportaže iz srpnja 1934. godine, Fuis je napisao da su na hodočašće išli i siromasi i bogataši, ali mnogo više oni prvi. Bogataši, ako su uopće i išli, putovali su svojim automobilima, a ne pješice.³⁸⁹

Osim Medvednice, popularna odredišta prosječnih Zagrepčana bile su Šestine, Podsused, Plješivica i Samobor. Tzv. ljetovalište Zagrepčana, Samobor, postao je izrazito posjećen nakon što je u promet pušten poznati Samoborček koji je od 1901. godine do 1979. putem

³⁸⁴ *Novosti*, br. 179, 2.VII.1937., 18.

³⁸⁵ *Novosti*, br. 191, 14.VI.1937., 11.

³⁸⁶ *Novosti*, br. 195, 18.VI.1937., 34.

³⁸⁷ Vukonić, *Tempus fugit: povijest turizma u Zagrebu*, 107.-108.

³⁸⁸ Franjo Fuis, *Putopisne reportaže: biciklom kroz Hrvatsko zagorje, Prigorje, Podravinu i Slavoniju* (Virovitica: Ogranak Matice hrvatske, 2011), 9.

³⁸⁹ Isto.

željeznice povezivao Zagreb i Samobor. Boris Vukonić u svojoj knjizi „Povijest turizma Zagreba“ kaže da „gotovo da je bilo pitanje građanskog statusa otići nedjeljom na izlet u Samobor ili u neko drugo mjesto prelijepe zagrebačke okolice, uživati u svježem zraku i vidicima Samoborskog gorja, kupati se na uređenim bazenima i kupalištima ili se prepustiti kulinarskom umijeću brojnih ugostiteljskih objekata“.³⁹⁰

Osim željeznicom, Zagrepčani su na izlete odlazili i autobusima. Zahvaljujući dobro uređenom međumjesnom autobusnom prometu u kojem je sudjelovalo nekoliko autobusnih poduzeća, Zagrepčani su mogli autobusima doći do Žumberka, Krašića, Stubičkih Toplica, Pisarovine, Klanjeca, Zeline i Varaždina. Autobusno polazište za zadnja dva odredišta bilo je ispred zgrade u kojoj je kasnije otvoren hotel Jadran, a za ostala je bilo ispred gostionice Zagorec na uglu Frankopanske i današnje Varšarske ulice.³⁹¹

U međuratnom razdoblju mnogi hrvatski krajevi konačno su prometno povezani, i unatoč tome što su putovanja često bila neudobna i dugotrajna, Zagrepčani su, baš kao i strani turisti, znali iskoristiti mogućnosti koje su im pružale nove prometnice i moderna prometna sredstva. Sve su više putovali u krajeve koji su im prije bili teško dostupni, a čak i oni koji nisu imali financijske mogućnosti za putovanja u udaljenije krajeve, odlazili su na izlete u zagrebačku okolicu kako bi se, posebno tijekom ljeta, maknuli od gradske prašine i sparine te odmarali na svježem zraku.

³⁹⁰ Vukonić, *Tempus fugit: povijest turizma u Zagrebu*, 121.

³⁹¹ Isto, 132-133.

8. ZAKLJUČAK

Razvoj zagrebačkog turizma tijekom međuratnog razdoblja bio je usko vezan uz razvoj državne turističke organizacije. Država je prepoznala potencijalnu gospodarsku dobit, pa je počela donositi brojne važne zakone i propise koji su poboljšali turističku uslugu. Počela je financirati izdavanje turističkih vodiča, odobrila je osnivanje državne putničke agencije Putnik, u sklopu Ministarstva i industrije osnovala je Odsjek za promet stranaca te je poticala osnivanje turističkih odsjeka u svakom gradu koji je imao potencijal razviti se u turističko mjesto.

Zagrebačka Gradska uprava je također, posebno tijekom 1930-ih, prepoznala da vlastitu baštinu može iskoristiti kao potencijalni kulturni i ekonomski resurs, pa je sve intenzivnije počela raditi na propagiranju grada Zagreba u ostatku države i u inozemstvu. Nakon osnutka 1937. godine, taj je zadatak preuzeo Odsjek za turizam. Iz proračuna su financirali objavljivanje oglasa i članaka u stranom i domaćem tisku te izradu reklama, brošura i plakata. Osim toga, slali su razne materijale izdavačima turističkih vodiča koji su namjeravali propagirati Zagreb, surađivali su s inozemnim turističkim agencijama te su predlagali brojne zakone i propise koji su utjecali na kvalitetu zagrebačkog turizma.

Najdostupnije i najčešće korišteno prijevozno sredstvo tijekom međuratnog razdoblja bio je vlak. Nakon što je u 19. stoljeću Zagreb povezan željezničkom mrežom s Bečom i Budimpeštom, odnosno ostatkom Europe, u Zagrebu je došlo do porasta turističkog prometa. Na dodatno povećanje broja turista znatno je utjecala i željeznička mreža izgrađena tijekom međuratnog razdoblja. Zahvaljujući 1162 km željezničke pruge koja je izgrađena u Kraljevini Jugoslaviji do 1939. godine, postalo je moguće organizirati turističke rute koje su prolazile kroz skoro cijelu državu i koje su među strancima bile izrazito popularne. S druge strane, cestovni promet je bio slabo razvijen, a ceste su bile u jako lošem stanju. Zbog porasta broja automobila, zagrebačka Gradska uprava nastojala je financirati obnovu starih cesta (asfaltiranje) i gradnju novih, ali to je zbog nedostatka novca često bilo nemoguće ili se odvijalo jako sporo. Zbog toga su tijekom 1930-ih česte bile žalbe vozača automobila upućene Gradskom poglavarstvu zbog nekvalitetnih cesta.

Međutim, ulaganjem u poboljšanje stare i stvaranje nove infrastrukture, poput navedene gradnje i obnove cesta u Zagrebu i okolici, otvaranja novih hotela, svratišta, kavana i sl., Gradska je uprava utjecala na povećanje broja turista u gradu. Iako su i dalje uglavnom bili samo u prolazu, Gradskoj je upravi postao interes zadržati turiste što dulje u Zagrebu pa su u

tu svrhu poticali razvoj turističkih sadržaja i subvencionirali rad raznih društava i saveza. Najposjećenije manifestacije od strane domaćih i stranih turista svakako su bili sajmovi i izložbe Zagrebačkog zbora, Tjedan kulture i Seljačke smotre. Stranci, koji su uglavnom dolazili iz Austrije, Njemačke, Italije, Engleske, Čehoslovačke i Mađarske, najviše su interesa pokazivali za hrvatsku seljačku kulturu. Redovito su tijekom obilaska grada posjećivali Etnografski muzej, odlazili su na sajmove gledati revije narodnih nošnji i kupovati narodno vezivo te na izlete u Šestine.

Zagrepečani su tijekom međuratnog razdoblja rijetko odlazili na turistička putovanja u inozemstvo, ali sve su češće turistički posjećivali svoju okolicu, a neki čak i jadransku obalu, Gorski kotar ili Plitvička jezera.

Zagrebački je turizam tijekom međuratnog razdoblja postao vrlo dobro organizirana društvena djelatnost, a neposredno prije Drugog svjetskog rata doživio je svoj, do tada, najveći rast.

9. IZVORI I LITERATURA

Arhivska građa:

Državni arhiv u Zagrebu:

HR-DAZG-10, Gradsko poglavarstvo, Odsjek za kulturna pitanja i turizam.

Objavljeni izvori:

Stjepan Srkulj. *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti: 1093-1928*. Zagreb: Izdala Općina slob. i kr. grada Zagreba, 1928.

Adolf Hudovski. *Zagreb i okolica, kašiput za strance i urodjenike*. Zagreb: Tisak dioničke tiskare, 1892.

Branimir Bratanić. *O smotrama hrvatske seljačke kulture*. Zagreb: Seljačka sloga, 1941.

Franjo Fuis. *Podzemni Zagreb i druge reportaže (1931-1941)*. Koprivnica: Alineja, 2003.

Franjo Fuis. *Putopisne reportaže: biciklom kroz Hrvatsko zagorje, Prigorje, Podravinu i Slavoniju*. Virovitica: Ogranak Matice hrvatske, 2011.

Periodika:

Danica, 1937.

Novosti, 1937.

Slovo, 1937.

Večer, 1937.

Članci:

Batina, Klementina. "Postmoderni putnik: prilog razumijevanju suvremene kulture putovanja." *Stud. ethnol. Croat.*, 24 (2012): 61-65.

Belin, Ivo. "Značenje zagrebačkog velikog sajma." *Službeni vjesnik Zagrebačkog sajma uzoraka*, 3 (1922): bez broja stranica.

Markulin, Matija. "Putovanja strica Vujca." *Hrvatska revija*, 4 (2009): 38-40.

Literatura:

Arčabić, Goran. Zagrebački zbor kao poveznica hrvatskog i europskog gospodarstva (1922.-1940.). Zagreb: Srednja Europa i Muzej grada Zagreba, 2013.

Čaplar, Alan. *Planinarski vodič po Hrvatskoj*. Zagreb: Mozaik knjiga, 2015.

Čengić, Dubravka. *Gradsko poglavarstvo Zagreb, 1850-1945: inventar*. Zagreb: Državni arhiv, 2003.

Damjanović, Dragan. *Zagreb. Arhitektonski atlas*. Zagreb: AGM, 2014.

Duda, Dean. *Kultura putovanja: uvod u književnu iterologiju*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2012.

Dugac, Željko. *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2005.

Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918.-2008*. Zagreb: Europapress holding: Novi Liber, 2008.

Goldstein, Ivo, Goran Hutinec. *Povijest grada Zagreba. 20 i 21. stoljeće*. Zagreb: Novi Liber, 2013.

Ravlić, Slaven, gl. ur. *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 11. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009.

Kampuš, Ivan i Igor Karaman. *Tisućljetni Zagreb: od davnih naselja do suvremenog velegrada*. Zagreb: Školska knjiga, 1975.

- Leček, Suzana. *Seljačka sloga u Slavoniji, Srijemu i Baranji (1925.-1941.)*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije*, 2. izd. Zagreb: Naklada P.I.P., 2003.
- Milčec, Zvonimir. *Galantni Zagreb*. Zagreb: Mladost, 1990.
- Milčec, Zvonimir. *Pozdrav iz Zagreba: stare razglednice na nove adrese*. Zagreb: Neretva, 2001.
- Milčec Zvonimir. *Zagrebački gradonačelnici: 155 godina od prvog do aktualnog gradonačelnika*. Zagreb: Bookovac, 2006.
- Mrduljaš, Igor. *Zagrebački kabaret: slika jednog rubnog kazališta*. Zagreb: Znanje, 1984.
- Sabotić, Ines. *Stare zagrebačke kavane i krčme: s kraja 19. i početka 20. stoljeća*. Zagreb: AGM: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", 2007.
- Vukonić, Boris. *Povijest hrvatskog turizma*. Zagreb: Prometej, 2005.
- Vukonić, Boris i suradnici. *Tempus fugit: povijest turizma u Zagrebu*. Zagreb: AGM, 1994.
- Vukonić, Boris. *Turističke agencije*, dopunjeno izdanje udžbenika iz 1993. Zagreb: Mikrorad, 2003.

10. SAŽETAK I KLJUČNE RIJEČI

U međuratnom razdoblju država je u turizmu prepoznala potencijalnu gospodarsku dobit te je počela donositi brojne zakone i propise zbog kojih je turizam uskoro postao organizirana državna djelatnost. Zagrebačka Gradska uprava također je uočila da vlastitu baštinu može iskoristiti kao kulturni i ekonomski resurs pa je sve više truda ulagala u razvoj turizma. Odsjek za turizam, osnovan 1937. godine, propagirao je Zagreb u ostatku države i inozemstvu, financirao je objavljivanje oglasa i članaka u domaćem i stranom tisku, financirao je izradu reklama, brošura i plakata, subvencionirao je rad raznih društava i saveza te je poticao razvoj turističkih sadržaja. Strani turisti, koji su uglavnom dolazili iz Austrije, Njemačke, Italije, Engleske, Čehoslovačke i Mađarske, najviše su interesa pokazivali za hrvatsku seljačku kulturu, a najposjećeniji događaji bili su sajmovi i izložbe Zagrebačkog zbora, Tjedan kulture i Seljačke smotre. Zagrepčani su tijekom međuratnog razdoblja najčešće posjećivali svoju bližu i dalju okolicu – Medvednicu, Šestine, Samobor, Plješivicu, Gorski kotar, Plitvička jezera, obalu Jadranskog mora itd.

Ključne riječi: međuratno razdoblje, Zagreb, Odsjek za turizam, putnička agencija Putnik, propaganda, turistički sadržaji, turizam, turisti.

11. SUMMARY AND KEY WORDS

In the interwar period, the state had recognized potential economic gain in the tourism and therefore began to pass a number of laws and regulations. Tourism soon became state organized activity. The Zagreb city administration had also recognized that their own heritage can be used as a cultural and economic resource, and therefore they invested more and more effort in the development of tourism. Zagreb Tourist Department, which was founded in 1937, was promoting Zagreb in the rest of the country and abroad. It was also financing publishment of ads and articles in the local and foreign press, advertising and production of brochures and posters, subsidized the work of various societies and associations and encouraged tourist facilities. Foreign tourists, who were coming mostly from Austria, Germany, Italy, England, Czechoslovakia and Hungary, showed most interest in the Croatian peasant culture. The most visited events were the fairs and exhibitions of the Zagreb Fair (Zagrebački zbor), the Culture Week (Tjedan kulture) and the Peasant Festivals (Seljačka smotra). During the interwar period, citizens of Zagreb were usually visiting their close and distant surroundings – Medvednica, Šestine, Samobor, Plješivica, Gorski kotar, Plitvice Lakes, Adriatic coast, etc.

Key words: interwar period, Zagreb, Tourist Department, travel agency Putnik, propaganda, tourist facilities, tourism, tourists.